

KATONAI SÍRKÖVEK AQUINCUMBÓL TRAIANUS URALKODÁSÁIG¹

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet - és Társadalomtudományi Kar
Régészettudományi Intézet

Felkészítőtanár: Dr. Beszédes József
egyetemi docens, tanszékvezető

Készítette: Dékány Rózsa
Régészet BA

Budapest, 2024

¹ A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Tartalom

BEVEZETÉS.....	3
KUTATÁSTÖRTÉNET ÉS MÓDSZERTAN.....	4
A KUTATÁS LEHETSÉGES IRÁNYAI.....	7
AQUINCUMBAN ÁLLOMÁSOZÓ CSAPATOK ÁTTEKINTÉS.....	9
AQUINCUM TERÜLETI FELOSZLÁSA – TEMETŐK	10
BETŰTIPOLÓGIA	12
”A” betű	12
”G” betű	13
”L” betű.....	14
”M” betű	16
”P” betű.....	17
”R” betű	17
”T” betű	18
Más keltező jellegű tulajdonságok	19
A LEGKORÁBBI AQUINCUMIALAE SÍRKÖVEK KIÉRTÉKELÉSE	20
Ala I Hispanorum	20
Ala I Hispanorum Auriana.....	21
Ala I Tungrorum Frontiniana.....	22
AQUINCUMI LEGIOS SÍRKÖVEK KIÉRTÉKELÉSE	23
Legio II adiutrix.....	23
Legio X gemina	27
EGYÉB AQUINCUMBAN ÁLLOMÁSOZÓ KATONAI EGYSÉGEKHEZ KÖTHETŐ SÍRKÖVEK KIÉRTÉKELÉSE	31
Cohortes.....	31
Classis.....	31
Katonasághoz köthető, de meghatározhatatlan egységhez tartozó sírkövek kiértékelése	31
ÖSSZEFOGLALÁS	33
RÖVIDÍTÉSEK	36
RÖVIDÍTETT ANTIK FORRÁSOK	37
IRODALOM.....	37

BEVEZETÉS

Az aquincumi sírkövek vizsgálata egy már régóta folyamatban lévő kutatás a római korról foglalkozó régészek körében. Ugyanakkor a kutatás eddig igen kevés szerepet szentelt a kövek paleográfiai elemzésének, így a mai napig maradtak kiaknázatlan lehetőségek a témában. A kutatásom kezdetben csak egy Aquincumban állomásozó csapat emlékanyagát vette volna célba, mely a *legio X gemina* volt, ugyanakkor a téma részletes kidolgozásának megkezdésekor világossá vált, hogy ahhoz, hogy az egyes sírkövekkel kapcsolatosan felmerülő kérdésekre pontosabb választ kapjunk jóval nagyobb mennyiségű leletanyagot kell vizsgálat alá venni. Ennél fogva a téma kibővítésre került a *legio II adiutrix* Traianus császár uralkodásáig keltezhető sírköveire és az Aquincumban állomásozó segédc csapatok sírkőanyagára is.

Az aquincumi feliratok kiemelkedő forráscsoportot képeznek magas darabszámuk és jól keltezhető voltuk miatt. A korábbi kutatások gyakran átsiklottak, vagy csak felületesen érintették a feliratok vizsgálatakor azok írásképeinek jelentőségét, ami miatt a feliratok paleográfiai vizsgálatának kutatása még kezdeti fázisban van.

A kutatás anyagának kiválasztásakor fontos szempont volt az anyag területileg és időben való jól körülhatárolhatósága, mely szempontnak a katonasághoz köthető sírkövek kellőképpen eleget tettek. Ugyanakkor az anyag mennyisége még ezen keretek között is túlmutatott azon, amennyit egy TDK tanulmány keretein belül érdemes feldolgozni, így a téma szűkítéseként a tanulmány csak a Tiberius-Claudius dinasztia uralkodásától a Traianus uralkodásáig tartó időintervallumban keltezhető katonasághoz köthető feliratos sírköveket vizsgálja. Ezen sírkövek a már fent említett térben és időben való viszonylag szűk behatárolhatóságuk miatt biztos alapot szolgáltatnak egy kezdetleges tipológia kialakításához, melyet aztán a jövőben tovább lehet bővíteni.

A tanulmány fókuszában elsősorban a különböző betűformálási stílusok felgyűjtése és tipologizálása áll, emellett célja még a kész tipológia segítségével az egyes vizsgált sírkövek pontosabb elemzése is, a sírkövek epigráfiai és kőplasztikai tulajdonságait is figyelembe véve. Az egyes betűformák felgyűjtésénél az elsődleges szempont az adott betűk formai változatossága volt, így a dolgozatban szereplő tipológia egyelőre nem a teljes ábécét foglalja magában, hanem csak az A, G, L, M, P, R, és T betűk különböző aquincumi, Traianus uralkodásáig keltezhető katonai sírköveken fellelhető formavariánsait gyűjti össze.

A tanulmány felépítése a tartalom alapján két részre osztható. Az első rész a téma részletesebb ismertetése és egy rövid településtörténeti és topográfiai áttekintés után az egyes

betűtípusok elemzését foglalja magában. Az elemzés alapjául az aquincumi sírkövekről kézi úton átmásolt, majd később digitálisan is átrajzolt betűk szolgáltak, melyeket az egyes betűk elkülönülő formavariánsai alapján táblázatokba rendeztem a jobb átláthatóság érdekében. Külön táblázatot készítettem arról, hogy az egyes betűtípusok melyik sírköveken jelennek meg, illetve, hogy a vizsgált sírkövek melyik legiokhoz tartoznak annak érdekében, hogy amennyiben előfordulnak olyan összefüggések, hogy egy bizonyos betűtípust csak egy csapathoz tartozó kőfaragók használtak, vagy ha egy Aquincumban újonnan megjelenő betűtípus egy új csapat érkezéséhez köthető, akkor az is átláthatóbbá váljon. Az egyes betűtípusokat a; b; c; ect... csoportokba rendeztem, és a tanulmány további részeiben a betű neve per alcsoportja szerint hivatkozom az egyes típusokra (pl.: A/b, G/c típus).

A második rész a vizsgálat alapjául szolgáló sírkövek részletes elemzéséből áll, a dolgozat első felében felállított tipológia segítségével. A köveket csapatok szerint csoportosítottam, előre véve az időben legkorábbra keltezhető lovassági csapatok sírköveit, majd azt követően a kicsivel később érkező legiok sírköveit, ezek után kitérve az egyéb katonai egységekhez köthető sírkövekre is, mint a cohors és classis sírkövek, illetve a meghatározhatatlan egységekhez köthető sírkövek. Ez utóbbiak szempontjából különösen érdekes eredményekkel szolgálhat a tanulmány első felében felállított tipológia, amennyiben lehetséges az egyes betűtípusok alapján katonai egységhez, vagy legalábbis pontosabban korszakhoz sorolni a nagyrészt töredékes feliratokat.

A tanulmányhoz mellékletként tartozik még egy katalógus, mely a második résztől kissé eltérő sorrendben csoportosítja a vizsgált anyagot. Először a legiokhoz tartozó sírköveket, aztán az auxiliáris csapatokhoz tartozó sírköveket, majd a cohors és classis katonákhoz tartozó sírköveket sorolja fel, ezek pedig a csoportokon belül keltezésük szerint növekvő sorba lettek rendezve. A katalógus mellett a tanulmány szintén mellékletként minden tárgyalt sírkőről tartalmaz fotókat és tekintettel arra, hogy mivel a feliratokon van a legnagyobb hangsúly, az egyes sírkövek feliratairól külön közeli képek is készültek.

KUTATÁSTÖRTÉNET ÉS MÓDSZERTAN

Az Aquincumból és környékéről származó római kori feliratos köemlékanyag szisztematikus felgyűjtése remek lehetőséget kínál a feliratok részletes paleográfiai elemzésére. A feliratozás írásképe, valamint az egyes betűk formája, faragási sajátossága koronként változik, pontosabban fogalmazva megfigyelhetők olyan sajátosságok, amelyek egy-egy korszakra

jellemzőek, így lehetőség nyílik tipokronológia elkészítésére, ami a kisebb felirattöredékek keltezése szempontjából is segítséget jelenthet.

Az aquincumi római feliratok a magas darabszám és viszonylag jól keltezhető voltuk miatt kiemelkedő jelentőségű és jól kutatható forráscsoportot jelentenek. Az epigráfiai corpusokban (CIL, RIU, Tituli Aquincensis kötetei) Aquincum és környéke feliratos anyagának felgyűjtése megtörtént, ami kiváló lehetőséget teremt további, a kutatás célkeresztjét mindeddig elkerülő vizsgálatokra. Egyik ilyen még kiaknázatlan kutatási irány a feliratok betűformáinak és írásképeinek mélyreható elemzése, tipologizálása. Természetesen az egyes feliratok publikálásánál a szerzők kitérnek a betűk – főként – esztétikai szempontú leírására, de a tágabb összefüggések, a jellegzetes betűk faragási sajátosságainak összehasonlító elemzése és végső soron feliratvésnökhöz való attribuálásának metodikája, vagy az egyes műhelykörök meghatározása még kezdeti stádiumban van. A paleográfia az epigráfia egyik legközelebbi segédtudományi ágazata és a lényege az egyes betűk korszakokon átívelő változásainak megfigyelése, ami alapján az egyes feliratképek jó keltezőtámpontot jelenthetnek.² Ugyanakkor bár a feliratképek elemzése hasznos információ forrásnak bizonyulhat, mégis eddig viszonylag kevés olyan munka keletkezett, mely részletesebben foglalkozna a témával.

Több corpus és katalógus keletkezett az utóbbi évtizedekben, melyek az aquincumi rómaikori feliratok felgyűjtésével foglalkoznak, ilyen például a CIL, a Tituli Aquincenses és részben a Römische Inschriften Ungarns 6. kötete, ezek mellett több internetes epigráfiai adatbázis is létrejött, mint az Ubi Erat Lupa és az Epigraphischer Datenbank Heidelberg, melyek főleg könnyen elérhető képi tartalmukkal nyújtanak segítséget a kutatók számára.

A paleográfia kérdéseivel is foglalkozó kutatók közül Tóth István és Szabó Ádám a „Bevezetés a római feliratok világába” című tanulmánykötet mellékletei között közlik a Buday Árpád által 1905-ben, Kolozsváron megjelentetett „Római felirattan” című munkájában szereplő betűtípus-táblázatot, amely Augustus korától I. Constantinus koráig tekinti át az egyes betűk formai változatait.³ Ez a táblázat, bár jó összképet mutat az egyes korszakokra jellemző általános írásképekről, nem tér ki a speciálisabb betűalakokra, emellett nagyon általánosan kezeli az egyes korszakok betűformáit. Maga a Tóth István és Szabó Ádám féle könyv nem foglalkozik részletesebben a feliratok írásképeivel, pusztán kiegészítő példaként hozza fel az

² MEZEY 1964, 23

³ TÓTH & SZABÓ 1999, 153–154

említett táblázatot. Szintén a Buday féle táblázatot dolgozza fel Német György és Kovács Péter 2011-ben kiadott könyve „Bevezetés a görög és a római felirattanba” címmel.⁴

Az aquincumi kőfeladatok mélyrehatóbb paleográfiai vizsgálatát Agócs Nándor, Farkas István Gergő, Szabó Ádám és Szabó Ernő kezdték meg, melynek kezdeti eredményeit 2014-ben a Fiatal Római Koros Kutatók 3. konferencia kötetében publikálták.⁵ A projekt keretében 103 keltezhető feliratot elemeztek és rajzoltak le.⁶ Ezen feliratok javarészt építési feliratok és oltárkövek voltak, melyek előnye, hogy szinte évre pontosan, vagy nagyon szűk intervallumban keltezhetőek. Ugyanakkor ezen feliratok nagytöbbsége a Kr. u. 2. század második felétől keltezhető, így a kutatás kevésbé érinti a Kr. u. 1. századra, illetve a Kr. u. 2. század első felére keltezhető feliratokat. Ettől függetlenül ezen kutatás a pontosan keltezhető feliratok felgyűjtésével és az egyes betűtípusaik vizsgálatával lefektette az aquincumi kőfeliratok paleográfiai elemzésének az alapjait.

Érdemes még megemlíteni Fehér Bence nevét is a római feliratok paleográfiai vizsgálata terén. Fehér Bence az „Aquincum *instrumentum domesticum*-feliratai” című akadémiai doktori értekezéseiben elsősorban az Aquincumban fellelhető kézírásos emlékekkel foglalkozik, ugyanakkor munkájában külön fejezetet szentel az aquincumi kézírás történetének, melyben igen alaposan dolgozza fel a kézírásos emlékeken fellelhető betűk különböző formavariánsait.⁷ Bár az elemzés főleg a kurzív betűk formavariánsaira vonatkozik, mégis a szerző által alkalmazott módszereket a kőbe vésett feliratokon megtalálható *capitalis* betűk vizsgálatánál is alkalmazni lehet. Mindemellett a kurzív betűk vizsgálata és az aquincumi síremlékek feliratainak vizsgálata olyan szempontból is egybefonódik, hogy számos sírfeliraton megtalálhatóak a kurzív írás egyes elemeire hasonlító betűformák, melyek elemzéséhez jó támpontot jelenthet Fehér Bence munkássága.

A feliratképek kutatásához tartozik még a ligatúrák vizsgálata is, mellyel Barkóczi László foglalkozott részletesebben „Az V–S betűk sajátos összekötési módja a pannoniai feliratokon” című cikkében, megállapítása szerint ez a speciális betűkapcsolás a Severus-korra keltezhető.

⁴ AGÓCS ET AL. 2014. 171.

⁵ AGÓCS ET AL. 2014.

⁶ AGÓCS ET AL. 2014. 171.

⁷ FEHÉR 2011, 226-251.

A KUTATÁS LEHETSÉGES IRÁNYAI

Az aquincumi feliratos kőemlékek között az egyik legnagyobb darabszámmal rendelkező csoportot a sírkövek alkotják. A katonákat, katonai egységeket említő feliratos sírkövek a rómaikori hadtörténet és csapattörténet jól ismert dátumai alapján jó támpontot nyújtanak az íráskép és betűtípusok kronológiájának, az íráskép időbeli változásának meghatározásához.

A síremlékek feliratainak vizsgálatakor felmerülnek a tárgyak kőplasztikai elemzésekor is előforduló kérdések. Ilyen például a katonai sírkövek esetében az a kérdés, hogy a legio rendelkezett-e saját kőfaragóval, vagy az éppen aktuális táborhelyükönél található helyi kőfaragóműhelyek szolgáltatásait vették igénybe. Emellett az a kérdés is felmerülhet, hogy egy adott időszakban hány kőfaragóműhely működött épp a településen, továbbá, hogy ezek a műhelyek mind katonáknak, mind civil megrendelőknek is dolgoztak-e. Érdekes még megvizsgálni, hogy vannak-e lényeges különbségek a civil és katonai sírkövek kialakításában és ha vannak, ezek miből adódhatnak.

Mindezen felsorolt kérdések vonatkozhatnak a síremlékek kőplasztikai vizsgálatára, de emellett az írásképük és a külön betűformák vizsgálatára is. Ugyanakkor figyelembe kell venni azt a tényt, hogy bár bizonyos esetekben előfordulhatott, hogy a *lapicida*, azaz a személy, aki magát a sírkövet faragta és a *scriptor*, vagyis az a személy, aki a feliratot véste egy és ugyanaz, de ennek az ellenkezője is igaz lehet, vagyis, hogy a sírkövet és annak feliratát két külön ember faragta. Bár nem kizárt, hogy annak a kőfaragónak, aki képes bonyolult mintákat kialakítani egy sírkövön nem jelent nehézséget néhány betű kivésése, mégis fennáll a lehetősége annak is, hogy az egyes sírköveket előre elkészítették, és a feliratokat csak később, megrendelésre faragták beléjük.⁸ Elméletben előfordulhat olyan eset is, hogy egy műhelyben előre kifaragtak több, sablon forma szerinti sztélé alapot és a feliratot és az egyes díszítőmotívumokat csak később, megrendelés szerint faragták rá. Ennek az elméletnek a vizsgálatához érdemes külön figyelmet szentelni az egymással formailag és arányokban hasonló sírköveknek.

Foglalkoznunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a *scriptorok* valamilyen sablon segítségével faragták ki a betűket. Ilyen sablonnak, vagy betűvezetőnek azonban sem a régészeti, sem az antik írott forrásainkban nincs nyoma. Érdekes szem előtt tartani az egyén külön szerepét is a feliratok vizsgálatakor, hiszen könnyen előfordulhat, hogy egy betűformát csak egy bizonyos *scriptor* alkalmazott. Mindemellett a sírkövek feliratok alapján való műhelyhez kötésénél az is felmerülhet, hogy egy műhelynél akár több *scriptor* is dolgozhatott,

⁸ NAGY 1971, 111.

illetve akár egy *scriptor* is dolgozhatott több műhelynek egy időben, vagy akár bármelyik műhelytől függetlenül is.

Érdekes még a „kurzív jellegű” kőfeliratok esete, mely jelenség bár nem túl nagy darabszámban, de rendszeresen előfordul az aquincumi feliratos kőemlékek körében. Ezen feliratok körében a leggyakrabban a kurzív „M” és „A” betűkre hasonlító betűformák kerülnek elő, de emellett az ábécé más betűinek esetében is felmerülhet hasonlóság a kurzív latin írással.⁹ Erre a jelenségre a legáltalánosabban elterjedt válasz az, hogy a *scriptor* kurzív betűkkel leírt szöveget kapott előzetesen kézhez és ezt nem mindig sikerült kapitális betűkké formálnia félreolvasás, vagy félreértelmezés folytán. Egyes feliratokon azonban keverednek kurzív jellegű betűk a szabályos lapidáris kapitális betűkkel, aminek nem elégséges magyarázata az, hogy a *scriptor* teljes egészében megpróbálta átmásolni a kurzív szöveget. A jelenség egyéb magyarázatához szükséges az érintett feliratok, és azok hordozóinak külön részletes vizsgálata is.

Mindezen kérdések megválaszolásához, illetve a sírkövek műhelyhez vagy akár külön *scriptorhoz* való atribuálásához, valamint az egyes betűformák korszakokon átívelő változásainak megfigyeléséhez elengedhetetlen első lépésként a feliratok felgyűjtése és a betűk külön-külön vizsgálata. A felgyűjtött betűformák alapján létrehozott tipológiából kiindulva lehet újabb következtetéseket levonni a témával kapcsolatban. Érdemes azonban szem előtt tartani, hogy bár a feliratok külön vizsgálatával is nyerhetünk igen hasznos információkat, mégis annak érdekében, hogy pontosabb következtetéseket tudjunk levonni elengedhetetlen, hogy a feliratokat a felirathordozókkal együtt vizsgáljuk.

Mivel az aquincumi feliratos anyag igen magas darabszámú, így a téma részletes feldolgozása több év kutatómunkáját igényli, mely bőven túlnyúlik egy TDK tanulmány keretein. Ennél fogva a tanulmányom fő témájaként a kutatómunkám megalapozása céljából kijelölésre került egy jól körülhatárolható és viszonylag pontosan keltezhető leletcsoport annak érdekében, hogy létre tudjak hozni egy kezdetleges tipológiát, mely a Kr. u. 1. századtól a Kr. u. 2. század első évtizedeire terjed ki. A Traianus uralkodásáig keltezhető, katonasághoz köthető sírkövek vizsgálatával létrehozott tipológiát a jövőben folyamatosan lehet bővíteni.

A téma katonasághoz köthető sírkövekre való leszűkítése magában foglalja azt a problémát, hogy emiatt nem lehetséges a civil és katonai sírkövek közti összefüggések vizsgálata, hiszen csak a kérdéses témakör egyik oldalát részletezi. Ebből adódóan ezen

⁹ Kurzív latin írás példáihoz lásd: TITAQ III 2011.

kérdések megválaszolása sem tartozik a szakdolgozat céljai közé, ugyanakkor a jövőben érdemes bővebben foglalkozni vele.

A tanulmány célja az Aquincumból előkerült, Traianus császár uralkodásáig keltezhető feliratos sírköveken található különböző betűformálási stílusok szisztematikus felgyűjtése, elemzése és az ezekből kinyert információk alapján az aquincumi feliratos katonai sírkövek részletes elemzése.

AQUINCUMBAN ÁLLOMÁSOZÓ CSAPATOK ÁTTEKINTÉS

Az első bizonyítottan Aquincum területén állomásozó katonai egység az *ala I Hispanorum* volt, mely a Kr. u. 40/50-es évek környékén érkezhetett és Kr. u. 69-ig állomásozott itt.¹⁰ A csapattól 3 darab sírkő maradt fenn, melyek a dolgozat szempontjából értékelhetőek. Kr. u. 69-től érkezett az előző csapat helyére az *ala I Hispanorum Auriana*, mely aztán a Kr. u. 80-as évek végéig maradt itt.¹¹ Ezen időszakból a csapatnak két sírköve maradt ránk. A harmadik auxiliáris egység, mely Aquincumban állomásozott az *ala I Tungrorum Frontiniana* volt, akikhez a Flórián téri segédcsapattábor kiépítése is köthető. Az egység a Kr. u. 70-es években került Aquincumba és Kr. u. 89/90-ig itt állomásozott.¹² Annak ellenére, hogy építési feliratokkal bizonyított a csapat itt tartózkodása, mégis elsődlegesen felhasználva egy sírkövük sem került még elő. Az egyetlen értékelhető sírkövük spoliaként került elő a Március 15. téri erődből. Aquincum első fa-föld konstrukciós táborát a Kr. u. 89-ben érkezett *legio II adiutrix* kezdte kiépíteni. A legio Domitianus császár dák háborúi miatt vezényelték Aquincumba, ahol egészen Kr. u. 105-ig tartózkodott.¹³ A legio első itt állomásozásának idejéből 14 darab feliratos sírkő maradt ránk. A korábbi *legio II adiutrix* helyére a *legio X geminat* vezényelték át, hogy részt vegyenek Traianus dák háborúiban. A csapat Kr. u. 104/105 és 118/119 között tartózkodott Aquincumban, ahonnan Traianus uralkodása után vezényelték csak tovább Vindobonába, helyére pedig ismételten a *legio II adiutrix* kerül vissza.¹⁴ A *legio X gemina* ittartózkodása idejéből 4 darab, a dolgozat szempontjából is értékelhető sírkő maradt fenn.

¹⁰ LŐRINCZ, 2001, 20.

¹¹ LŐRINCZ, 2001, 21.

¹² BESZÉDES 2020, 99.

¹³ LŐRINCZ 2000, 161.

¹⁴ GÓMEZ-PANTOJA 2000, 189–190.

AQUINCUM TERÜLETI FELOSZLÁSA – TEMETŐK

Aquincum (Óbuda) három települési egységre osztható; a legiotáborra, a tábornak körülvéve katonavárosra (*canabae*) és a polgárvárosra.¹⁵ A katonavárosból és a polgárvárosból kivezető utak mentén, illetve a *canabae* esetében ezen kívül a legiotábornak kikerülő út mellett létesültek a temetők.¹⁶

Mivel a szakdolgozat fő témáját képező sírkövek legnagyobb része az aquincumi római kori temetők területéről került elő, ezért érdemes tisztázni azok pontos elhelyezkedését.

A római vallási előírások szerint csak a településeken kívül, a városfalától számított 500–600 m-es távolságban szabadott temetkezni.¹⁷ A provinciákban, bár a kijelölt távolságot nem mindig tartották be, de ugyanezen törvények szerint temetkeztek.¹⁸ Aquincum egyes települési egységeihez több temető is tartozik, a település fennállásának különböző időszakaihoz köthetően.

Aquincum legkorábbi temetője az óbudai legiotábornak délre, a vízivárosi *ala* tábornak köthető és a Limes út mentén, két oldalt húzódott. A temető kiterjedt a mai Corvin tér, Bem tér és Csalogány utca területére is, valamint a jóval északabbra található Zsigmond tér környéki temetkezéseket is ehhez az egységhez lehet sorolni.¹⁹ A dolgozat témáját képező lovassághoz köthető sírkövek azok kivételével, amik másodlagos felhasználásból kerültek elő, mind ehhez a környékhez köthetőek. Emellett a Kr. u. 1. század végétől a temető legészakibb részeit a *legio II adiutrix* is használatba vette, valamint a *legio X gemina* sírkövei közül *Ti. Claudius Satto* sírköve (Kat. Nr. 18) is innen származik. Az *ala* tábornak körüli temető legkorábbi temetkezései a Kr. u. 40–60-as évekre keltezhetőek és egészen a Kr. u. 2. századig használatban volt.²⁰

A Domitianus uralkodása alatt kiépített tábornak körül terjeszkedő *canabae* nyugati felénél is kialakult egy kb. 2,5 km hosszan húzódó temető, mely kisebb megszakításokkal a mai Bécsi út mentén, észak-déli irányban helyezkedik el.²¹ A temető a Kr. u. 1. század végétől egészen a Kr. u. 4. század végéig használta mind a katonaság, mind a helyi lakosság. Az általunk vizsgált sírkövek közül leginkább a *legio II adiutrix* sírkövei köthetőek ehhez a temetőhöz.

¹⁵ Aquincum települési egységeiről újabban: LÁNG 2020 (polgárváros); BUDAI-BALOGH-VÁMOS 2020 (katonaváros); BESZÉDES 2020A (legiotábornak).

¹⁶ Összefoglalóan: LASSÁNYI 2020.

¹⁷ LASSÁNYI 2020, 126.

¹⁸ TOPÁL 2003, 161.

¹⁹ TOPÁL 2003, 162.

²⁰ TOPÁL 2003, 162.

²¹ TOPÁL 2003, 162.

A *canabae*hez tartozott még, a katonavárost és a polgárvárost összekötő Észak-Dél irányú út keleti oldalán egy temető, melyet a Kr. u. 1–2 század fordulójától a Kr. u. 3. század elejéig használhattak.²² A temető a mai Ladik utca mentén terül el, és a *legio X gemina* sírkövei közül M. Valerius Fidus sztéléje (Kat. Nr. 15) került innen elő.

A Kaszásdűlő-Raktárret környékén, illetve attól Északra is található egy-egy temető, ugyanakkor ezen temetők a tanulmány időbeli keretein kívül működtek, így nem származnak számunkra értékelhető sírkövek a területükről.

Bár a legiostábor körüli temetőkben fordulnak elő érthető okokból a legnyakrabban a katonasághoz köthető sírkövek, mégis előfordul, hogy a polgárvároshoz tartozó temetőkben kerülnek elő katonáknak állított sírkövek, ezért a dolgozat témájának szempontjából érdemes részletesebben beszélni az érintett temetők elhelyezkedéséről is. Az innen előkerült sírkövek legtöbb esetben a polgárvárosban letelepedett veteránusokhoz tartozhattak.

A legkorábbi polgárváros mellett kialakult temető a településtől nyugatra húzódik, a mai Aranyhegyi-patak mentén. A temetőben főleg hamvasztásos temetkezés jellemző és a sírok keltezése a késő Flavius-kortól a Kr. u. 2. század közepéig terjed, de elszórtan előfordulnak későbbi, Kr. u. 3. század elejéig keltezhető sírok is.²³ Az általunk vizsgált kövek közül kettő darab köthető ehhez a temetőhöz, az egyik a *legio X gemina* egyik veteránjához, a másik pedig a *legio II adiutrix* egy Alexandriában elhunyt katonájához tartozott, akinek egy bajtársa állítottatott jelképes sírt a polgárváros temetőjében.

Az Aquincum környéki hegyekben lévő villákhoz is külön temetkezési helyek tartoztak, ezek is általában utak mentén helyezkedtek el és az egyik legkorábbi katonasághoz keltezhető sírkövek is innen származnak. A Csillaghegyről került elő két eraviscus származású *Classis* katona sírköve, akik a leszerelésük után visszatértek szülőföldjükre, de katonai szolgálataikat megemlégették a sírfeliratukon.

A fent felsorolt temetkezési helyek közül még számos későrómai temetkezés fordul elő elszórtan a városon kívül és belül is, ugyanakkor ezen temetkezések szintén nem érintik az itt tárgyalt leletek témakörét, kivétel abban az esetben, ha a sírkő másodlagos felhasználásáról van szó. Több sírkő esetében nem lehet tudni a pontos helyet, ahova eredetileg állíthatták, mivel sok esetben későrómai kőládásírok építéséhez használták fel őket, illetve számos sírkő került elő spoliaként a Március 15. téri erőd területéről is. Érdemes még foglalkozni az *ala I*

²² TOPÁL 2003, 164.

²³ LASSÁNYI 2005, 81.

Tungrorum Frontiniana sírköveinek kérdésével is. Bár bizonyított, hogy a csapat itt állomásozott Aquincumban, mégis egy olyan sírkő sem kapcsolódik hozzájuk, amely bizonyítottan Aquincum területéről származna. Ezzel a kérdéssel még egy későbbi fejezetben részletesen foglalkozom.

BETŰTIPOLÓGIA

”A” BETŰ

Az ”A” az egyik leggyakrabban előforduló betű az aquincumi feliratokon, így ebből fakadóan számos formavariánsa létezik. A különböző típusokat első sorban a betűk felső záródása alapján különítettem el.

a A két ferde, összetartó szár között egy vízszintes egyenes fut, mely mindkét szárhoz közvetlenül csatlakozik. Ez az itt felsorolt további ”A” betűtípusokra is igaz.²⁴ A ferde szárak egy ponton találkoznak és egyik sem nyúlik hosszabbra, mint a másik. A csúcsánál nincs különösebb díszítés kialakítva, egyszerű vízszintes egyenesben végződik. Az ilyen típusú ”A” betűknél jellemző, hogy a szárak viszonylag vékony kialakításúak.

b Ez a típus hasonlít az **a** típushoz, pusztán annyi különbséggel, hogy a csúcs nem egyszerű vízszintes záródású, hanem két oldalra szimmetrikusan kinyúlik.

c Ennél a variánsnál a betű bal szára hosszabbra nyúlik, mint a jobb. Ezen formán belül előfordulhat, hogy a meghosszabbított szár vastagabb, mint a másik.

d A **c** típushoz hasonlóan ennek a típusnak is hosszabbra nyúlik az egyik szára, csak ennek az esetében a jobb szár a hosszabb.

e Külön típusnak lehet sorolni még, amikor az ”A” betű csúcsa egy hegyes csúcsban végződik. A csúcs enyhén balra görbül. Ennél a variánsnál is jellemző, hogy a szárak viszonylag vékony kialakításúak.

Több egyéb rendhagyó forma is előfordul még az aquincumi sírköveken, ezek közül érdemes megemlíteni a kurzív írás egyes elemeit másoló ”A” betűtípusokat. Ugyanúgy, mint a sírköveken általában használt kapitális írásnál, a kurzív írás esetében is többféle módja is létezik

²⁴ Kevés olyan eset van, melynél az ”A” betű keresztvonala hiányzik, például M. Valerius Marcellus sírkövén (Kat. Nr. 5), vagy a vonal csak a bal szárhoz kapcsolódik, mint T. Magius Clemens sírkövén (KAT. NR. 17).

egy betű kialakításának. Az itt vizsgált sírköveken több különböző kurzív betűtípust is fel lehet fedezni.²⁵

”G” BETŰ

Az aquincumi legios sírkövek feliratain értelemszerűen, mivel legtöbb esetben ”LEG” rövidítéssel jelölik a *legio* szót, ezért a ”G” betű igen gyakorinak számít ezeken a köveken és az ”A” betűhöz hasonlóan ez a betűfajta is változatos formakincssel rendelkezik. A betűk közti legnagyobb formai különbséget a betű legnagyobb részét alkotó félkör alsó végének lezárásánál lehet megfigyelni, így a főbb típusokat ezek alapján különítettem el egymástól.

a Az egyik legelterjedtebben alkalmazott, már-már sablonszerűnek is tekinthető forma, amikor a félkör alsó feléhez egy egyenes, felfelé menő vonal csatlakozik közvetlenül, mely nagyjából a félkör középvonalának magasságáig húzódik. Az egyenes végén egy orrot alakítottak ki, melynek a betű belseje felé eső széle gyakran enyhén hosszabb, mint a másik oldalon. Ez a forma már az egészen korai *ala* katonák sírkövein is előfordul, de az általunk vizsgált időszak végéig nagy gyakorisággal fordul elő, és még a Traianus uralkodása utáni időkben is sokáig használatban volt. Gyakori előfordulása és viszonylag könnyen kialakítható formája miatt lehet akár sablonformaként is tekinteni erre a típusú ”G” betűre ugyanakkor ezen tulajdonsága miatt nem lehet keltező értéket társítani hozzá.

b Ennél a típusnál a félkör alsó része, miután elérte a felső rész vonalát, nem ér véget, hanem ívesen, horogszerűen felfelé kanyarodik, amíg nagyjából el nem éri a félkör középvonalának magasságát. Ennél a formatípusnál is az **a** típushoz hasonlóan orrot alakítottak ki a szár végén, melynek a betű belső oldala felé eső része enyhén hosszabb. Ezen típus a dolgozat témáját képező sírkövek közül a Kr. u. 1. század utolsó évtizedeire keltezhető, Corvin téri legio II adiutrix sírköveken fordul elő.

c Az aquincumi sírkövek esetében szintén igen gyakorinak számító formavariáns, amikor a félkör alsó szára csigavonal-szerűen visszakanyarodik a betű közepe felé. A vonal vége hegyesen végződik. Ezt a betűformát a Tóth István és Szabó Ádám könyvében feltüntetett betűtípus táblázat a Kr. u. 2. század második felétől a 3. század első feléig jellemző formának sorolja,²⁶ ugyanakkor az általam vizsgált sírkövek között akadtak olyan Kr. u. 1. század második felére, illetve Kr. u. 2. század első felére keltezhető darabok is, melyeken szintén ez a fajta ”G” betű szerepel. Ez természetesen nem cáfolja meg a táblázatban feltüntetett

²⁵ Az ”A” betű kurzív formavariánsaihoz lásd: FEHÉR 2013, 57.

²⁶ TÓTH – SZABÓ 1999, 154–155.

információkat, ugyanakkor kiegészítésként hozzá kell tenni, hogy bár tényleg a Kr. u. 2. század második felétől használták előszeretettel ezt a speciális betűformát, mégsem lehet kifejezetten csak ennek a korszaknak a formakincséhez társítani és önmagában nézve keltezőtámpontként használni.

d Annak ellenére, hogy a sírfeliratok alapvetően a kapitális lapidáris írást alkalmazzák, előfordulnak olyan különleges darabok, melyek feliratainál átvették a kurzív latin írás egyes elemeit is. A "G" betűk esetében feltűnő különbség van a kurzív és a kapitális formavariánsok között és mivel a dolgozat témáját képező sírkövek között akad olyan, melynek feliratán feltűnik a kurzív "G" betű egyik típusához hasonló forma, így érdemes jobban figyelembe venni ezt a jelenséget.²⁷ Ennél a kurzívról hasonló betűformánál a félkör alsó végéhez egy lefelé menő, ferde vonal csatlakozik. Ez a vonal lehet egyenes, vagy akár hullámvonal is. Ez a forma a dolgozat témáját képező kövek közül csak egynél fordul elő, ugyanakkor kitekintésként egyéb, civil személyekhez köthető sírköveken is előfordulnak. A sírkövek közös tulajdonsága, hogy ahol kifejezetten ez a fajta "G" betű szerepel, ott a teljes szöveg a kurzív íráshoz hasonlóan lett kialakítva. Elmondható tehát, hogy a kurzív íráshoz hasonló "A" és "M" betűkkel ellentétben, melyeket a szöveg többi részének stílusától függetlenül is alkalmaztak, ezt a fajta "G" betűt nem emelték át önmagában, csakis teljesen "kurzív" közegben maradt meg.

Nem érdemes külön típusnak sorolni a *Ti. Claudius Satto* sírfeliratán szereplő "G" betűformát, mivel erre az alakra az aquincumi kövek között kutatásom folyamán csak ezt az egy példát találtam, tehát a kutatás jelen álláspontja szerint ez inkább egy teljesen egyedi, egyszeri formának tekinthető. A forma különlegessége abból adódik, hogy a félkör alján az **a** típushoz hasonló függőleges egyenes vonal nem pont a félkör alsó végéhez csatlakozik, hanem kissé beljebb, a félkör alsó végéhez fut be.

"L" BETŰ

Az "L" betű egy viszonylag könnyen faragható forma, ugyanakkor egyszerűségéből adódóan könnyen lehet variálni a kialakításával. Különösen a kar kialakításában figyelhető meg a legnagyobb változatosság. A függőleges, hosszú szár általánosan mindig ugyanúgy néz ki, a felső végénél jellemzően kevés kivétellel mindig orr van kialakítva.

²⁷ A "G" betű kurzív formavariánsaihoz lásd: FEHÉR 2013, 57.

a Ez a típus tekinthető az aquincumi feliratokon található "L" betűtípusok közül a legigényesebben kialakítottnak. A függőleges szárhoz kapcsolódó kar hosszúsága arányos, a kar és a szár találkozásánál sarkantyút alakítottak ki. A kar a szárhoz viszonyítva nagyjából merőlegesen áll, és a kar végén egy felfelé ívelő orrt alakítottak ki. Ez a típus a Kr. u. 2. század elejétől keltezhető köveken kerül elő legkorábban, és innentől kezdve az idők folyamán rendszeresen alkalmazzák, különösen az olyan feliratokon fedezhető fel, melyek írásképe alapvetően rendezett, igényes kivitelezésű.

b Ennek a betűformának a kialakítása sokban hasonlít az **a** típushoz, azzal a különbséggel, hogy a kar végén a felfelé ívelő orr helyett egy felfelé és enyhén lefelé is ívelő végződést alakítottak ki. Ennél a típusnál bár szintén gyakori a szár és a kar találkozásánál kialakított sarkantyú, mégis előfordulnak olyan esetek, melyeknél ezt elhagyják. Ez a típusú "L" betű különösen a Kr. u. 1. század közepétől a Kr. u. 1. század végéig keltezhető köveken fordul elő, ugyanakkor előfordulnak példák a Kr. u. 2. század első évtizedeiből is.

c Ez a fajta "L" betű számít a legegyszerűbb kialakításúnak, ebből adódóan igen gyakori az előfordulása. Ennél a típusnál a kar végén nem alakítottak ki külön orrt, egyszerű ferde záróvonallal végződik. A szár és a kar találkozásakor a **b** típushoz hasonlóan gyakori a sarkantyú kialakítása, de nem minden esetben fordul elő. Egyszerű megformálhatósága miatt ezt a betűformát korszaktól függetlenül rendszeresen alkalmazták.

d Különleges formának számít, amikor az "L" betű karja nem merőlegesen, hanem hegyesebb szögben, kissé felfelé tartva kapcsolódik a szárhoz. A kar nem teljesen egyenes, enyhe hullámvonalat alkot és felfelé csúcsosodva végződik. Ezt a típust a Kr. u. 1. század második felére keltezhető feliratokon lehet fellelni, ugyanakkor az "L" betű karjának az enyhén felfelé húzása több helyen is előfordul, valószínűleg helymegtakarítás céljából alkalmazták.

Annak ellenére, hogy a dolgozat viszonylag szűk leletegyüttessel dolgozik, mégis megfigyelhető az **a** és **b** betűtípusok között egy átalakulási folyamat, mely alapján felmerülhet egy kezdetleges elmélet. Megfigyelhető, hogy a Kr. u. 1. századi **b** típusú betűknél az idő előrehaladtával egyre kisebb hangsúlyt kap a kar végződésének alsó vonala, míg a felső egyre feltűnőbbé válik. Ebből a jelenségből kiindulva lehetséges, hogy az **a** típus a **b** típusból fokozatosan átalakulva, letisztázódva fejlődött ki, míg végül a Kr. u. 2. század első felére a **b** típus teljesen átalakult az **a** típusá.

Előfordulnak olyan esetek, melyeknél a köfeliratokon átvették a kurzív, vagy actuaria írás egyes elemeit. Az "L" betű kurzív vagy actuaria típusai közül több is könnyen áttehető

kőfeliratokra is, így mivel ezen típusok közül soknál a betű karja rövidebb volt az átlagnál, így a helyspórolás érdekében alkalmazták.²⁸

”M” BETŰ

Az ”M” betű esetében két alapsortot lehet elkülöníteni: az egyiknél a betű két szélső szára a párhuzamosságra törekszik, a másiknál a két szélső szár szimmetrikusan széttart. Ezt a két csoportot még tovább lehet osztani elsősorban az alapján, hogy a betűnek melyik szára nyúlik tovább a többinél.

a Ritkán fordul elő olyan ”M” betű a kőfeliratokon, melynek nem nyúlik hosszabbra valamelyik szára, vagy nem vízszintesen záródik a csúcsa. Ugyanakkor a vizsgált sírkőanyagon belül előfordul néhány, melyeknél az ”M” betű két felső csúcsa nem vízszintesen, hanem csúcsosan záródott. Mindegyik betű esetében a szélső szárak kifelé széttartottak, enyhén íveltek és a felső csúcsok a szárak ívének irányban görbültek. Az **a** típus esetében a csúcsok jobbra görbülnek.

b Ez a típus az **a** típushoz hasonló, azzal a különbséggel, hogy a hegyes csúcsok balra görbülnek.

c Nagyobb gyakorisággal fordul elő az a típus az aquincumi kőfeliratokon, melynél a betű két szélső szára hosszabb. Ez függetlenül attól, hogy párhuzamosak, vagy széttartóak a szárak, előfordul mindkét esetben.

d Az ”M” kialakításának egy kézíráshoz hasonló módja az, hogy a betű 2. és 3. szárai lógnak túl a csúcson. Ennek a típusnak vannak szebb, igényesebben kifaragott változatai is (példának lásd: Kat. Nr. 20), ugyanakkor előfordul, hogy kezdetlegesebb, kurzív íráshoz hasonló módon alakítják ki (példának lásd: Kat. Nr. 17). Ezeknél a betűknél jellemző, hogy a szárakat jóval elnyújtottabban, szélesebb terpeszben vésték ki. Erre a jelenségre a kőfeliratok esetében Fehér Bence is felfigyelt. Fehér Bence kutatása alapján ez a fajta ”M” betű már a korai idők óta használatban volt a kézírásban, illetve fazekasok is gyakran használták árujelzésre, vagy a kézjegyükben, ugyanakkor a Kr. u. 2. századra amolyan „hanyag írásmódként” áterjedt a kőfeliratokra is.²⁹ Megfigyelte még ezen kívül, hogy ez az írásmód a Kr. u. 3. században még nagyobb gyakorisággal előfordul, egy olyan változatban, melynél az 1. és 3. számú lábak szinte függőlegesek, míg a 2. és 4. számúak erősen ferdék.³⁰ Ebből a

²⁸ FEHÉR 2013, 43.

²⁹ FEHÉR 2011, 216.

³⁰ FEHÉR 2011, 217.

megállapításból adódóan azon feliratoknál, melyeken ez az "M" betű található, a szerző inkább a kései datálást valószínűsíti.³¹

e A **c** típus ellentétjeként néha előfordul olyan eset is, amikor a betűnek nem a 2. és 4. szárát hosszabbítják meg, hanem az 1. és 3. számúakat.

Az "M" betű egyes típusai az **a** és a **c** kivételével nem különösebben alkalmasak datálásra. Még az utóbbi kettőnél is óvatosan érdemes kezelni az egyes korszakokhoz köthető feltételezéseket.

"P" BETŰ

A "P" betűk esetében, bár előfordulásuk igen gyakori az aquincumi kőfeliratokon, formailag nem mutatnak nagy változatosságot, alapvetően két csoportot lehet elkülöníteni egymástól.

a Az első típusnál a hurok mindkét végén csatlakozik a szárhoz. A hurok vonala nagyjából végig egyenletes vastagságú és arányaiban véve a hurok alsó vonala annak középvonalánál csatlakozik a szárhoz. A szár és a hurok felső végének találkozásánál sarkantyút alakítottak ki.

b A másik típusnál a hurok alsó vége nem zárul teljesen vissza a szárhoz. A hurok alsó vége elkeskenyedve, vagy teljesen hegyesen ér véget. A vizsgált kőfeliratok között egy esetben fordult csak elő, hogy nem keskenyedett el a hurok alsó vége, hanem a vonal vastagsága végig egyenletes marad és pár milliméterrel a szár előtt egyenes záródással végződik.³² Ennél a típusnál is szinte kivétel nélkül a hurok és a szár felső találkozásánál sarkantyút alakítottak ki.

A két típus párhuzamosan, korszaktól függetlenül van jelen az aquincumi feliratokon, így a dolgozat által megszabott időhatárokon belül keltezésre nem alkalmasak.

"R" BETŰ

Az Aquincumi kőfeliratokon megfigyelhető "R" betűk különböző alakbéli változatai jól elkülöníthetőek egymástól. A kapitális írásnak alapvetően két típusát lehet elkülöníteni emellett van még egy harmadik, kurzív íráshoz hasonlító alakja is.

a Az "R" betű legkorábbi előfordulású és egyben legkézenfekvőbb változata, amikor a felső hurok a mind két vége csatlakozik a függőleges szárhoz, a hurok vonala nagyjából

³¹ FEHÉR 2011, 217.

³² A felirat C. Castrius Victor szélénél található (KAT. NR. 1.)

egyenletes vastagságú. A ferde szár nem csatlakozik a függőleges szárhoz, hanem attól távolabb, a hurokból indul ki. Ez a típus mondható a vizsgált anyagon belül az "R" betűk közül a legegyszerűbben kialakítható formának, így az előfordulása minden időszakban gyakori.

b A másik típusnál a hurok alsó vége a függőleges szárhoz közeledve a "P/b" típushoz hasonlóan egyre jobban elkeskenyedik és hegyes csúcsban ér véget. A ferde szár ebben az esetben sem ér hozzá a függőleges szárhoz, hanem a hurokhoz kapcsolódik. Korai sírköveken még nem fordul elő ez a fajta betűtípus, az első feliratok, melyeken feltűnik ez a forma a Kr. u. 2. század első évtizedeire keltezhetőek.

c Kurzív jellegű elemeket is tartalmazó kőfeliratokon fordul elő a kurzív "R" betű egy leegyszerűsített formája. Ennek a típusnak az esetében a ferde szár a felső hurok folytatásaként van meghúzva úgy, hogy sem a szár, sem a hurok nem érinti a függőleges szárát.

"T" BETŰ

Az aquincumi feliratok esetében megfigyelhető a "T" betűk fokozatos formai változásának a folyamata. A kapitális "T" betűformák közül két különböző formavariánst lehet elkülöníteni a vizsgált korszakokon belül, ezen formaváltozatok között pedig megfigyelhető egy fokozatos átmenet.

a Különösen a korainak mondható, Kr. u. 1. század második felére keltezhető sírköveken található meg ez a betűforma, melynél a "T" betű keresztvonalának baloldali vége enyhén lefelé, míg a vonal jobboldali vége enyhén felfelé ível, egyfajta enyhe hullámvonalat alkotva. Ezen a formavariánsban belül is lehetnek eltérések, előfordul, hogy a keresztvonal látványosan, szinte organikus módon alkot hullámvonalat, míg az is előfordul, hogy csak a szár jobb oldala görbül enyhén felfelé és maga a betű kialakítása is jóval szögletesebb. Ez utóbbi forma főleg a Kr. u. 2. század elejétől lesz elterjedt, de már korábban is előfordult.

b A másik típusnál a keresztszár teljesen egyenes, a szár két végén lefelé irányuló orrt képeztek ki. Ez a fajta "T" betű korszaktól függetlenül fordul elő az aquincumi sírköveken, a korai darabok esetében különösen azokon, melyeknek a feliratképe rendezett, a betűket igényesen, kimérten alakították ki.

Mind az **a** és **b** típusok esetében előfordul az a jelenség, melynél a betű keresztvonalát nem pontosan a függőleges szár tetejénél, hanem kicsivel messzebb, afölött vésték ki. Ez a jelenség szintén korszaktól függetlenül előfordul.

c Szintén a kurzív írásból átvett alakja a "T" betűnek, amikor a betű keresztvonalának jobb szárát jóval hosszabbra húzták mint a balt. A keresztvonal jobb oldala enyhén felfelé görbül és a vége felé elvékonyodik. Ez a típus mind kurzív jellegű kőfeliratokon, mind korai, Kr. u. 1. század közepére keltezhető feliratokon előfordul.

MÁS KELTEZŐ JELLEGŰ TULAJDONSÁGOK

A betűk különleges, korszakra jellemző formáin kívül a kőfeliratokon lehetnek egyéb vizsgálható elemek is, melyeket bizonyos fókig lehet időhatározásra használni.

Különösen jól vizsgálható anyagnak számítanak a feliratokon használt ligatúrák. Kezdetben a helyhiány miatt vontak össze egyes betűket és nem nagyon figyelhető meg külön rendszer, vagy divat, amely szerint alakították őket, ezért ezen dolgozatnak nem célja részletesebben foglalkozni velük. Ugyanakkor kitekintésként érdemes megemlíteni, hogy a késői császárkorban a *scriptorok* szántszándékkal, nem csak helytakarékosági, hanem esztétikai okokból is alkalmazták a ligatúrákat, különösen a Kr. u. 4. század után faragták ki őket nagy rendszerességgel.³³ Az Agócs Nándor és szerzőtársai féle 2014-es cikkben a ligatúrák aquincumi megjelenését Antoninus Pius uralkodásának végére teszik, a Kr. u. 2. század közepétől,³⁴ ugyanakkor egyes aquincumi katonai sírköveken már a Kr. u. 1. század végén alkalmaznak betűösszevonásokat. Külön az *ala I Hispanorum Auriana* Kr. u. 70–80 közé keltezhető sírkövein használtak előszeretettel ligatútákat, mely a csapat sírköveinek egyik jellegzetessége.

Barkóczy László külön foglalkozott a "V" és "S" betűk összevonásának egy külön fajtájával, melynél megfigyelte, hogy csak bizonyos korszakokra jellemző.³⁵ Megállapítja, hogy ez a bizonyos ligatúra először a Kr. u. 2. század második felében jelenik meg elszórtan, majd később a Kr. u. 3. század első felében rendszeresen alkalmazzák.³⁶ Ezek alapján feltételezhető, hogy több olyan különleges ligatúra is van, melyek csak bizonyos korszakokra jellemzőek, ezért a későbbi feliratok vizsgálatakor érdemes ezekre is bővebb figyelmet fordítani.

Egyéb datáló tényező lehet még az *interpunctiók* használata is. Az *interpunctiók* lehettek háromszögűek, sugarasodó szárúak, sugarasodó íves szárúak, illetve borostyánlevél formájúak

³³ BARKÓCZI 1941, 25.

³⁴ AGÓCS ET AL. 2014, 176.

³⁵ BARKÓCZI 1941, 25–29.

³⁶ BARKÓCZI 1941, 29.

is.³⁷ Leggyakrabban rövidítések és szavak között alkalmazták őket és előfordult, hogy egy szövegen belül különböző formákat használtak.³⁸ A későbbre keltezhető feliratokon már ritkábban alkalmaztak *interpunctiókat*, ha ki is tették őket, inkább díszítő jelleggel tették.³⁹

Az egyes betűk kialakítását sokban meghatározta maga a felirathordozó is. Amennyiben egy felirat kialakítására kisebb hely állt rendelkezésre, úgy a betűk szélessége is változhatott.⁴⁰ Ennél fogva egy időszakon belül a betűk szélessége és magassága változhatott a felirat jellege, hosszúsága és a felirathordozó függvényében, így a betűk ezen tulajdonságához nem feltétlenül lehet keltező értéket tulajdonítani.⁴¹

A LEGKORÁBBIAQUINCUMIALAE SÍRKÖVEK KIÉRTÉKELÉSE

ALA I HISPANORUM

Az első ismert katonai csapat, amely Aquincum területén állomásozott az *ala I Hispanorum* volt.⁴² A csapat korábban Dalmáciában állomásozott és onnan Kr. u. 50 körül érkezett Pannoniába, aquincumi állomáshelyére.⁴³ Innen Kr. u. 69-ben vezényelték őket tovább Moesia tartományba.⁴⁴ Itt tartózkodásuk idejéből három sírkő ismert, amely a csapathoz köthető, ugyanakkor problémát jelent, hogy az *ala I Hispanorum* összetéveszthető a néhány évvel később ideérkező *ala I Hispanorum Auriana* csapattal, az „*Auriana*” jelző kiírását ugyanis könnyen mellőzhették.

Mindezen sírkövek közül a legkorábbra keltezhető darab *Ti. Claudius* sztléléje (Kat. Nr. 19), melynek bár pont a feliratos része a leghiányosabb, mégis elegendő ahhoz, hogy értékes információkat nyerjünk ki belőle. A sírkő észak-italiai stílusjegyeket mutat.⁴⁵ A felirat betűiről elmondható, hogy keskeny, elnyújtott kialakításúak, de mindemellett igényesen rendezettek. Az egyes betűknél megfigyelhető, hogy a fejek arányaikban véve jóval kisebbek a szár hosszához viszonyítva, mint az a későbbi korok feliratain látszik. Ez az arány csak ezen, és T. Claudius Severus sztléléjén (Kat. Nr. 21) figyelhető meg.

³⁷ SZABÓ 2008, 51.

³⁸ SZABÓ 2008, 51.

³⁹ SZABÓ 2008, 51.

⁴⁰ AGÓCS ET AL. 2014. 174.

⁴¹ AGÓCS ET AL. 2014. 174.

⁴² PÓCZY 1989, 13.

⁴³ LŐRINCZ, 2001, 20.

⁴⁴ LŐRINCZ, 2001, 20.

⁴⁵ NAGY 1971, 106.

T. Claudius Severus sztéléjéből az előző sírkővel ellentétben csak a felirat maradt meg részletesen, a kő többi része hiányzik, ugyanakkor, ha csak a megmaradt részek szélességét is nézzük valószínű, hogy más arányokkal rendelkezett, mint Ti. Claudiusé, inkább *Nertus* sztéléjéhez közelít (Kat. Nr. 20). A felirata azonban szintén hasonlóan keskeny betűkkel rendelkezik, mint a *Ti. Claudius* sztélé, bár a betűk megformálása jóval kezdetlegesebb, kevésbé tapasztalt kéz munkájának látszik és a feliratkép is jóval rendezetlenebb. A sírkő töredékes volta miatt tágabb intervallumban keltezhető, nagyjából Kr. u. 50 és 70 közé, ugyanakkor a feliratok stílusának hasonlóságából feltételezhető, hogy korban közelebb állhatott *Ti. Claudius* sztéléjéhez.

A harmadik ala I Hispanorumhoz sorolt sírkő *Nertus* sztéléje (Kat. Nr. 20). A sztélé kialakítása erősen hasonlít az észak-itáliai mesterek által faragott, Borbolya környéki sírkövekéhez, ami az alakulat korábbi állomáshelyeihez köthető.⁴⁶ Ezen sírkő felirata szinte minden elemében különbözik az előző kettőtől. A felirat összképe rendezett, pontosan kimért. Az egyes betűk ennél a sírkőnél már nem a vékony, nyúlánk formát tükrözik, hanem a szélesebb, további korokban szinte általánosnak tekinthető arányokkal rendelkeznek.

Mind *Ti. Claudius*, mind *Nertus* sztéléjén látható az elhunyt mellképes ábrázolása, mely nagy segítséget nyújt a sírkövek datálásában. Általános jelenség, hogy az egyes mellképeken ábrázolt elhunyt hajviseletét a korszakban uralkodó császár portréihoz hasonlóan, azt utánozva faraghatták ki, ez alapján nagyjából meg lehet határozni melyik korszakból származik.⁴⁷ Az itt tárgyalt két sírkő esetében megfigyelhető, hogy mindkét portré azonos, vagy legalábbis hasonló hajstílust faragtak ki, amely Claudius császár uralkodásának idejére keltezhető.⁴⁸ A két sírkő tehát egyazon időszakra keltezhető, de a rajtuk kifaragott motívumok és a feliratozás sajátosságai különbözőek, feltételezhetően két külön mestertől származnak.

ALA I HISPANORUM AURIANA

Az *ala I Hispanorum* távozása után az *ala I Hispanorum Auriana* érkezett Aquincumba. A csapat Kr. u. 69-től a Kr. u. 80-as évek végéig állomásozott itt.⁴⁹ Az *ala* ez előtt *Noricumban* állomásozott, majd Aquincumból *Raetiaba* vezényelték tovább.⁵⁰ Ezen időszakból a csapatnak két darab, a dolgozat szempontjából érdekelt sírköve maradt ránk, ugyanakkor a már előző

⁴⁶ NAGY 2007, 21.

⁴⁷ BESZÉDES 2001, 18.

⁴⁸ BESZÉDES 2001, 24. FIG. 3B.

⁴⁹ LŐRINCZ, 2001, 21.

⁵⁰ LŐRINCZ, 2001, 21.

fejezetben kifejtett probléma miatt, mely szerint az *Auriana* jelzőt leghagyhatták egyes feliratokon nem egyértelmű a csapathoz köthető sírkövek száma.

Díszítőmotívumaival és arányaival *Reginus* sírköve (Kat. Nr. 22) a csapat korábbi, *noricumi* állomáshelyének stílusát képviseli.⁵¹ A sírkő felirata betűformák esetében sok hasonló elemmel rendelkezik, mint a *legio II adiutrix* vele nagyjából azonos korszakra keltezhető Corvin téri sírkövei, ilyen elemek például az egyes G, L, P, R és T betűformák. A feliraton belül igen gyakori a ligatúrák használata, ami azonban kevésbé jellemző az azonos korszak béli *aquincumi* sírköveken.

Az *ala I Hispanorum Auriana*hoz tartozik még biztosan egy sírkőtöredék, melyet egy bizonyos *Claudia Da...* állíttatott (Kat. Nr. 23). A felirat töredékén látható betűk kialakítása sokban egyezik a *Reginus* sírkövén lévőekkel, és szintén több betűösszevonást is tartalmaz, mely ezen két felirat példáján a csapat sírköveinek jellemző tulajdonsága lehet. A feliratok hasonlósága alapján nem kizárt, hogy ugyan azon műhely termékei.

ALA I TUNGRORUM FRONTINIANA

Az *ala I Tungrorum Frontiniana* viszonylag szűk idő alatt több pannóniai állomáshelyen is megfordult. A Kr. u. 70-es években vezényelték át *Dalmatiából* Pannoniába, ahol egy építési felirat szerint Kr. u. 73-ban Aquincumban kiépítette a Flórián tér déli részén lévő auxiliáris tábort.⁵² Innen Kr. u. 80 környékén átkerült Carnuntumba, onnan pedig vissza Aquincum környékére, Campona táborába Kr. u. 89/90-ben.⁵³ A csapat Kr. u. 105-ig állomásozott itt, ezt követően *Intercisába* vezényelték át.⁵⁴ Végül Kr. u. 118/119-ben átkerültek Dacia *Porolissensisbe*.⁵⁵

Annak ellenére, hogy az *ala I Tungrorum Frontiniana* a megtalált építési felirat alapján bizonyítottan Aquincumban állomásozott, mégis biztosan csak egy sírkő köthető az itteni állomásozásuk idejéhez és az is csak *spoliaként* került elő. *Flavus* sztléje (Kat. Nr. 24.) igen töredékesen maradt meg, ugyanakkor már a töredékekből is látszik, hogy bonyolultabb beosztású, architektonikus elemekkel díszített, legalább két képmezőt tartalmazó sírkő lehetett. A feliratos mezőből csak a felső részének egy kis töredéke maradt meg, a felirat első három

⁵¹ NAGY 1971, 110.

⁵² BESZÉDES 2020, 99.

⁵³ LŐRINCZ, 2001, 26.

⁵⁴ LŐRINCZ, 2001, 26.

⁵⁵ LŐRINCZ, 2001, 26.

sorával. A felirat egyes betűinek stílusa több hasonlóságot is mutat a *legio II adiutrix* Corvin téri sírköveinek felirataival.

Az *ala* többi sírkövének hollétével kapcsolatban több kérdés is felmerülhet. Több Intercisai lelőhelyű, másodlagosan felhasznált sírkőről vélik úgy, hogy az *ala* aquincumi kőfaragóműhelyeihez köthetőek, elsősorban a *legio X gemina* egyik sírkövével mutatott formai hasonlóságai miatt.⁵⁶ A *legio X gemina* elhunyt katonájának, *M. Valerius Fidus* (Kat. Nr 15) sztéléje valóban hasonló arányokkal és kialakítással rendelkezik, mint a vele azonos korszakra keltezhető, intercisai előkerülésű *T. Flavius Bonio* és *Cusides* sztéléi, ugyanakkor ez még nem elegendő alap ahhoz, hogy biztosan egy műhely készítményeként tekintsünk rájuk, illetve, hogy a két intercisai sírkövet Aquincumhoz kössük.

AQUINCUMI LEGIOS SÍRKÖVEK KIÉRTÉKELÉSE

LEGIO II ADIUTRIX

A legio első pannoniai szálláshelye Syrmium volt Kr. u. 86-tól Kr. u. 89-ig, amikor is a legiot Aquincumba helyezték át.⁵⁷ A legio aquincumi tartózkodásának idejéről több építési felirat, síremlék és egyéb feliratos emlék maradt fenn. Az aquincumi állandó legiostábor kiépítése is a *legio II adiutrix* nevéhez kötődik. A csapat Kr. u. 89-től Kr. u. 105-ig állomásozott itt.⁵⁸ Kr. u. 105 után a legiot tovább vezényelték, hogy részt vegyen Traianus második dák háborújában Dacia tartományban és a helyére a *legio X geminát* helyezték Aquincumba.⁵⁹ Kr. u. 113-ban a parthus háború után a csapatot Traianus keletre vezényelte és részt vett a második zsidó háborúban.⁶⁰ Erre jó bizonyíték egy aquincumi jelképes sírkő, úgynevezett *kenotaphium*, melyet a legio II adiutrix egyik Alexandriában elhunyt katonájának állított az örököse.⁶¹ A csapat Kr. u. 118-ban újra visszatért régi szálláshelyére Aquincumba. Innentől kezdve a legio a római uralom végéig, kisebb megszakításokkal végig itt tartózkodott.⁶²

A *legio II adiutrix* volt az első legio Aquincumban és rövid megszakításokkal teli itt tartózkodása révén az aquincumi sírkőanyag számottevő részét a hozzájuk köthető sírkövek

⁵⁶ NAGY 1971, 111.

⁵⁷ LŐRINCZ 2000, 162.

⁵⁸ LŐRINCZ 2000, 162.

⁵⁹ LŐRINCZ 2000, 163.

⁶⁰ LŐRINCZ 2000, 164.

⁶¹ NÉMETH 1999, 31.

⁶² LŐRINCZ 1990, 71.

teszik ki. A legio első huzamosabb itt tartózkodása idejéből (Kr. u. 89–100/101?) összesen 14 darab vizsgálható sírkő maradt fenn.

A legio legkorábbi sírkövei mind formailag, mind epigráfiaiilag elkülönülő csoportot alkotnak a korábbi lovassági csapatok által készítettett sírkőanyagtól.⁶³ A Corvin téren előkerült legios sírkövek (Kat. Nr. 1; Nr. 3; Nr. 5) három új, az aquincumi anyagban az előtt nem alkalmazott formatípust képviselnek.

Az egyik ilyen sírkő *C. Castricius Victor* sztéléje (Kat. Nr. 1), amelyen az elhunyt teljes alakos ábrázolása látható. Ez a fajta ábrázolás korábban nem volt jelen az aquincumi sírköveken, feltételezhetően a Rajna-vidéki szokásokat vette át a kőfaragó mester.

L. Fulvius Secundus sztéléjén (Kat. Nr. 3) a képmezőben ovális pajzzsal díszített szalaggal átkötött babérboszorút ábrázoltak. Az eredetileg katonai kitüntetésként funkcionáló *corona civica* sírköveken való ábrázolása itáliai eredetű, eredetileg katonai sírköveken használták, később igen elterjedt motívummá vált az aquincumi sírkövek között mind a katonaság, mind a civilek által állíttatott sírköveken.⁶⁴

A harmadik Corvin téri sírkő *M. Valerius Marcellus* sztéléje (Kat. Nr. 5) egyszerű kialakítású, a háromszögletű oromzatban egy rozettát faragtak ki, az alatt egy egyszerű léckeretes feliratmezővel. Erről a formáról is elmondható, hogy a Kr. u. 1. században terjedt el a Rajna és a Duna mentén, valószínűleg Észak-Itáliából kiindulva.⁶⁵

Az itt felsorolt három sírkő nemcsak formailag, hanem epigráfiaiilag is eltér a korábbi lovassági sírköveken alkalmazott formuláktól. Ezen sírkövek feliratain már egyáltalán nem szerepel a *t. m. p.* formula, mely a korábbi sírköveknél bevett szokás volt.⁶⁶ Mindezek mellett a Corvin téri sírkövek különböző ábrázolási módjaik ellenére egy egységes emlékműnek tekinthetőek, mivel a sírkövek arányai, az oromzatuk kiképzése és felületbeosztása szinte teljesen azonos.⁶⁷ Nagy Tibor úgy fogalmazott róluk 1971-es cikkében, hogy „egy műhely termékei, de különböző kőfaragók munkái.”⁶⁸ Ezen elmélet, bár megállja a helyét, mégis más magyarázatok is lehetnek a sírkövek hasonlóságaira és különbségeire. A fentebb felvázolt információk alapján elképzelhető, hogy az újonnan érkezett legionnak saját kőfaragói voltak,

⁶³ NAGY 1971, 108.

⁶⁴ BURGER 1959, 9.

⁶⁵ NAGY 1971, 107.

⁶⁶ NAGY 1971, 108.

⁶⁷ NAGY 1971, 108.

⁶⁸ NAGY 1971, 108.

akik a táborhelyen működő korábbi mellett egy újat alapítottak. Az új műhelynek megvolt egy általános sztélé sablonja melyet aztán a megrendelő további igényei alapján alakítottak tovább.

A sírkövek feliratai is egy új, korábbiaktól viszonylag eltérő stílust képviselnek. A korai sírkövek hosszúkásabb, kezdetleges betűformáival ellentétben a Corvin téri sírkövek feliratai már jóval elnyújtottabbak, kerekesebbek, a feliratkép rendezettebb. Mindemellett az egyes betűk formailag is eltérnek a korábbiaktól. Külön erre az emlékcsoportra jellemző csak a G/b betűforma, más feliratokon nem fordul elő. Ugyanakkor a három felirat, bár összességében hasonló stílust képvisel, mégis az egyes betűk kialakítása alapján feltételezhető, hogy nem egy *scriptortól* származnak.

A legio további sírköveinek esetében igen kevés összefüggést lehet felfedezni. A kezdetben megalapított műhely valószínűleg még a Kr. u. 2. század első évtizedeiben is tovább működhetett, melyre jó példa *Ti. Claudius Satto* sztéléje (Kat. Nr. 18), mely a legio X gemina egyik veteránjához tartozott, és a Corvin téri sírkövekhez nagyon hasonló arányokban készült. A sírkő kialakításán látszik, hogy tapasztalt mester munkája. A felirat esetében, bár a teljes feliratképet nézve más stílust tükröz, mint a Kr. u. 1. század végi feliratok, mégis a betűk alap formái sok esetben ugyanolyanok.

A *C. Castricius Victor* sztéléjéhez hasonló egész alakos ábrázolással rendelkezik még *M. Lucillius Germanus* sztéléje (Kat. Nr. 11) is. Ez a sírkő azonban az egész alakos ábrázoláson kívül más közös tulajdonságokkal nem rendelkezik a legio korai sírköveivel, ugyanis mind arányaiban, mind a felirat írásképeinek terén különbözik tőlük.

Paleográfiai vizsgálatok terén egyedülálló jelenségnek számít *M. Egnatius* sztéléje (Kat. Nr. 2). A sírkő kőplasztikai szempontból egyszerű, de igényes kialakítású, a legio korai sírköveinek arányaiban. A sírkő érdekessége, hogy a felirata a kurzív latin írás elemeit ötvözi a kapitális írással, mindezt úgy, hogy maga a felirat igényesen, már-már művészi módon van kialakítva. Ez azért különleges, mert a kurzív elemeket alkalmazó sírkövek esetében gyakori, hogy maga az írásképe is kezdetleges, rendezetlen, ezzel szemben *M. Egnatius* sztéléjénél nem ez a helyzet. Ennek a sírkőnek az esetében lehet alkalmazni azt az elméletet, miszerint maga feliratot kivéső *scriptor* nem tudott olvasni, csak lemásolta a kurzív írással előre leírt szöveget. Ebben az esetben, ha olvasni nem is biztos, hogy tudott, kőfaragás szempontjából igen tehetséges lehetett a *scriptor*, aminek köszönhetően a felirat kialakítása, ha nem is tökéletesen rendezett, de igényes kinézetű.

A *legio II adiutrix* által Aquincumban meghonosított koszorúmotívum a dolgozat által vizsgált anyagon belül még két darab sírkövön fordul elő, ugyanakkor a Kr. u. 2. század elejére már igen elterjedt motívumon kívül, bár a sírkövek alap beosztása megegyezik, mégis arányaikban, megmunkálásukban és feliratképükben is eltérést mutatnak. Az egyik sírkő *C. Valerius Macer* sztéléje (Kat. Nr. 7), melyen a képmező egyszerű bemélyített, a sarkaiban rozettákat képeztek ki és a koszorú és az azt körülfonó szalag kialakítása finom, részletes munka. Ezzel szemben a másik koszorús sírkő, *T. Plotius Pamphilus* sztéléje (Kat. Nr. 12) jóval kevésbé részletes, ugyanakkor a képmező nem csak simán bemélyített, hanem félpillérek keretezik két oldalt. Ez a fajta díszítés a Kr. u. 2. század elején vált elterjedté és feltételezhetően egy új, különálló műhely alakulásához kapcsolható.⁶⁹ A két sírkő közötti különbségek listáját gyarapítja még, hogy a két sírkő epigráfiai formulái is eltérnek egymástól, illetve a feliratképük és az egyes betűk kialakítása szintén eltér egymástól.

Ennél a pontnál merül fel a polgárváros temetőiből előkertült sírkövek keletkezési helyével kapcsolatos kérdése, ugyanis az utóbb tárgyalt *T. Plotius Pamphilus* sztéléje is a polgárváros nyugati temetőjéből származik. Ezen kívül még egy másik *legio II adiutrix*hez köthető sírkő került elő a polgárváros keleti temetőjéből, mégpedig *M. Baebius Fronto* sztéléje (Kat. Nr. 10). A sztélé minden szempontból kitűnik a legio többi, itt vizsgált sírköve közül az elhunyt mellképes ábrázolásával, és egy halotti áldozatot ábrázoló második képmezővel. A sztélé eredeti helye kérdéses, mivel erőteljes másodlagos megmunkálás nyomai fedezhetőek fel rajta. Ettől függetlenül az egyértelmű, hogy egy itáliai stílust képviselő, újonnan alapult műhely terméke.⁷⁰ Hasonló sírkövek tartoznak még más katonai személyekhez és civilekhez is, ugyanakkor ezek nem képezik a dolgozat témáját, mivel sok esetben ezen sírkövek nem rendelkeznek feliratos mezővel, vagy nem köthetőek a katonasághoz. Visszakanyarodva a polgárvárosi sírkövek kérdéséhez, bár mivel a legtöbb innen származó sírkő civilekhez köthető, ennél fogva nem képezi a dolgozat témáját, a jövőben érdemes foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy létezett-e egy külön a polgárváros számára működő műhely, vagy az ottlakók is a *canabae*ban működő műhelyektől rendelték a sírköveiket. A két polgárvárosi sírkő írásképe és az egyes betűk kialakítása nagymértékben különbözik egymástól, nemcsak, hogy két külön kéz faraghatta őket, de teljesen más stílust is képviselnek.

A legio többi sírköve legtöbb esetben a Bécsi úti temetőből került elő, vagy másodlagosan felhasználva. Általánosan egyszerű kialakítás jellemző rájuk. Több

⁶⁹ NAGY 1971, 113.

⁷⁰ NAGY 1971, 113.

kőplasztikailag nehezen értékelhető darab is tartozik a legio emlékanyagához, ugyanakkor paleográfiai elemzés szempontjából ezek még értékes forrásnak számíthatnak.

Összességében nézve, a *legio II adiutrix* feliratait vizsgálva megállapítható, hogy a legio korai, Kr. u. 1. századi sírkövei és a későbbi, Kr. u. 2. század eleji sírköveinél nem csak síkőplasztikai szempontból fedezhetőek fel változások, hanem az egyes betűk kialakításának a módjában is. Megfigyelhető, hogy a legio korai sírkövein az "A" betűk esetében az A/b típust használták előszeretettel, míg a későbbre keltezhető sírköveknél már az A/d, illetve ritkább esetekben az A/a típus a jellemző. Hasonló a helyzet a "G" betűk esetében is, a korai sírkövek esetében a G/b és a G/c típusokat használják, míg a Kr. u. 2. század elejétől keltezhető köveken ezek már teljesen hiányoznak, és szinte csak a G/a típus található meg.

Erre a jelenségre magyarázatul szolgálhat egy új műhely keletkezése a Kr. u. 2. század elejétől, ugyanakkor csak a feliratok változásait nézve nem lehet ezt biztos tényként állítani. A feliratkép változására lehet egyszerűen a korszakbeli stílusirányzatok változása is az egyszerűbb magyarázat, azonban a tény, hogy nem csak a feliratok, de a sírkövek formájának a változása is bekövetkezik a korszakban az első elmélet fennállását támogatja.

LEGIO X GEMINA

A legio első pannóniai állomáshelye Carnuntum volt. Kr.u. 63-ban helyezték át ide átmenetileg, a Szíriába vezényelt *legio XV Apollinaris* helyére, és egészen Kr.u. 68-ig állomásozott itt.⁷¹ Kr.u. 68-ban a csapatot visszavezényelték Hispaniába, majd később a Rajna vidékére.⁷² A csapat egészen Kr.u. 104/105-ig maradt Noviomagus táborában, amikor is Aquincum táborába vezényelték, hogy részt vegyen Traianus második dák háborújában.⁷³ Traianus uralkodása után, Kr.u. 118/119-ben a csapatot Vindobonába (Bécs) helyezték át.⁷⁴ A *legio X gemina* egészen a római uralom végéig Vindobona 'házi legiójaként' működött, ahonnan kisebb vexillatiókat kiküldve vett részt távolabbi eseményekben.⁷⁵

Aquincumból annak ellenére, hogy a legio több mint egy évtizedet töltött itt, csak hat darab hozzá köthető sírkő került elő, abból 5 darab tartozik az általunk vizsgált korszakba, ezek közül egy elveszett.

⁷¹ RITTERLING 1924–25, 1678.

⁷² TAC., HIST. 2.58.

⁷³ BESZÉDES 2020, 71.

⁷⁴ BESZÉDES 2020, 71.

⁷⁵ GÓMEZ-PANTOJA 2000, 189-190.

A csapat sírkövei koránt sem mutatnak olyan heterogén képet, mint a korábbi állomáshelyükről, Carnuntumból származó sírköveik. Ennek oka az is lehet, hogy nem tartozott a legiohoz saját kőfaragó műhely, hanem mindig az adott állomáshelyen található műhelyek közül válogattak. Ugyanakkor mivel csak négy darab sírkőről beszélünk, ami relatíve kevésnek számít, ezért nehéz pontos következtetéseket levonni a témában.

A négy vizsgálható síremlék közül három sztélé, egy pedig sírfelirat. Két sztélén megtalálható ugyanaz a koszorú motívum, mely több aquincumi sírkő esetében is fellelhető, ugyanakkor egyéb formai és epigráfiai jellegzetességeik terén nagy mértékben különböznek egymástól.

M. Valerius Fidus sztéléje (Kat. Nr. 15) jól mutatja, hogy a *canabae*ban működő Kr.u. 90-es években kialakult kőfaragóműhelyek, melyek már korábban a *legio II adiutrix* sírköveit is készítették, a *legio X gemina* idejében is tovább működhettek.⁷⁶ A sztélé mind arányaiban, mind formakincsében hasonlóságot mutat a *II adiutrix* katonáihoz köthető koszorús sírkövekkel. Ez a sztélé számít a *legio X gemina* sírkövei közül a legkorábbinak, és nagy valószínűséggel a négy kő közül ez az egyetlen, amely szolgálatban elhunyt katonának készült. A másik három sírkövön az elhunytat már a legio veteranusaként tüntetik fel, ebből adódóan tágabb idősíkban lehet őket elhelyezni.

T. Claudius Satto sztéléje (Kat. Nr. 18) egyike a már említett *legio II Adiutrix* által hátrahagyott műhelyben készült sírköveknek. A sztélé egyetlen formai eltérése az oromzat tetején elhelyezkedő akrotérion. A sztélé keltezésének fő támpontját a sztélét állító élettárs neve jelenti, ugyanis az *Ulpia gentilicium* miatt Traianus uralkodásánál korábbra nem lehet keltezni.⁷⁷ Mindezek mellett a sírkövön használt epigráfiai formulák alapján (az elhunyt neve nominativusban, *filiatio* és *tribus* feltüntetése, *Dis Manibus* hiánya) a sírkövet a Kr.u. 2. század első évtizedire lehet keltezni.

L. Varius Pudens sztéléjének (Kat. Nr. 16) díszítése bár a katonai sírköveken viszonylag ritkán fordul elő, mégsem képez kivételt az aquincumi sírkőanyagon belül. A sírkő erősen töredékes állapotban van, viszont jól kivehető a feliratos mezőt körülvevő, khantaroszból kinövő szőlőinda motívum, mely a Kr. u. 2. század eleji katonai sírkövek között kivételesnek számít.

⁷⁶ NAGY 1971, 110.

⁷⁷ ERDÉLYI 1974, 19.

A *legio X gemina* sírkőanyagában egyetlen sírtábla van. *T. Magius Clemens* sírtáblája (Kat. Nr. 17) egyszerű kialakítású, a felső sarkain kialakított vájatokból feltételezhető, hogy egy nagyobb sírépítmény részét képezhette. A felirata alapján igen tágran lehet keltezni, ugyanakkor megtalálható rajta a *Dis Manibus* formula, valamint a legio neve mellett a *pia fidelis* jelző, amiből arra lehet következtetni, hogy szintén a Kr.u. 2. század első évtizedeiben állíthatták.

Összességében a *legio X gemina* aqincumi sírköveiről megállapítható, hogy a legio nem rendelkezett saját kőfaragóval, az éppen adott állomáshely kőfaragóműhelyeitől rendelhették meg a sírköveiket.

Paleográfiai szemszögből vizsgálva a *legio X gemina* sírköveit igen sokszínű eredmények születhetnek. A vizsgálható négy sírkő mindegyike különböző vonásokat mutat, mely szintén erősíti azt az elméletet, mely szerint a legio nem rendelkezett külön kőfaragóműhellyel. Mindemellett attól függetlenül, hogy mindegyik sírkő felirata megfelel a korszak jellemző betűformálási stílusának (például a "T" betűk keresztvonalának formája terén), mégis a betűk kialakításának módja mindegyiknél különbözik.

M. Valerius Fidus sztéléjének felirata sok helyen lekopott, a betűk eredeti formáját tekintve nehezen értékelhetővé vált az idők folyamán. Ettől függetlenül a felirat értékelhető részeinél megállapítható, hogy sok esetben azonos betűformákat alkalmaztak, mint a *legio II adiutrix* hasonló korra keltezhető sírköveinél.

Ti. Claudius Satto feliratának esetében látható, hogy a betűket viszonylag jól szerkesztetten faragták meg, bár apróbb egyenetlenségek előfordulnak. Különleges a "G" betűk kialakítása, melyeknél az alsó részén nem pont a szár legvégén, hanem kissé előtte csatlakozik egy függőleges vonal.

L. Varius Pudens sírkövének feliratán annak ellenére, hogy az idők folyamán erősen elkopott, megfigyelhető, hogy a sírkő díszítéséhez hasonló módon igényesen alakították ki magát a feliratot is. A felirat nem mutat különösebb standard sablontól eltérő betűformákat, illetve annak ellenére, hogy maguk a sorok nincsenek teljesen egyenletesen megszerkesztve, maguk a betűk viszonylag szabályosan vannak kifaragva. Nem számít ritkaságnak a római kori feliratokon, hogy a *dedicatio* sorait más betűtípussal faragják ki, mint a felirat többi részét, *L. Varius Pudens* feliratának esetében ez első sorban az "R" betűk kialakításának különbségein figyelhető meg.⁷⁸ Utólagos javítás lehet a szövegben a *GEI* után kisebb betűmérettel írt "S"

⁷⁸ SZABÓ 2008, 51.

betű, valamint a *PIENT(issimo)* szó esetében az "N" és "T" betűk összevonása is, amire első sorban az alapján lehet következtetni, hogy a "T" betű keresztvonala már kilóg a szövegnek kijelölt keretből. Bár nem feltétlen a felirat megformálásához kapcsolódik, mégis érdemes figyelmet szentelni annak az apró nyelvtani részletnek, hogy a feliratot állító élettársánál, a latinul helyesen *coniugi* szót *coneugi*-nak írták. Ezen nyelvtani hibák, vagy inkább nyelvtani sajátosságok alapján azt is feltételezni lehet, hogy a szöveget készítő *scriptor* csak hallás után faragta ki a kért feliratot.

T. Magius Clemens sírköve több szempontból is különbözik a *legio X gemina* többi sírkövétől. Elsősorban előkerülési helye miatt, mivel ez a kő egyike azon kevés katonasághoz köthető sírkőnek, mely a polgárváros nyugati temetőjéből került elő. Emellett a *legio* sírkövei közül ez az egyetlen sírtábla, a többi mind *stelae*. Ugyanakkor a dolgozat témájának szempontjából a legérdekesebb különbség a sírtábla feliratképének a különlegessége. Több *aquincumi* felirat esetében is megfigyelhető jelenség, hogy a monumentális feliratokon a kurzív latin írásra hasonlító elemeket használnak. *T. Magius Clemens* feliratának esetében is ez figyelhető meg. A felirat első két sorában alkalmazott betűk esetében az "A" és "M" betűk jobb szára felfelé meg lett hosszabbítva, mely főleg a kurzív latin írás esetében figyelhető meg.⁷⁹ A felirat további részében az "M" betűk már a standard *capitalis* forma szerint vannak kialakítva, míg az "A" betűk egy másik, különlegesnek számító forma szerint jelennek meg, melynél a betű keresztvonala csak az egyik szárhoz kapcsolódik közvetlenül. Másik érdekes jelenség, hogy az "N" betűk jobb szára nem kapcsolódik az átlós keresztvonalhoz, hanem egy különálló vonalként lett kivésve. Ehhez a típusú "N" betűhöz nagyon hasonló betűtípus létezik az *aquincumi* kurzív írásos emlékeken, ugyanakkor a különbség ezek, a sírkövön található betűk között az, hogy a kézírásos feliratokon az "N" betűnek az első és nem az utolsó szárát húzták külön.⁸⁰

⁷⁹ KURZÍV LATIN ÍRÁSHOZ PÉLDÁNAK LÁSD: TITAQ III, VALAMINT: FEHÉR 2013.

⁸⁰ FEHÉR 2013, 46.

EGYÉB AQUINCUMBAN ÁLLOMÁSOZÓ KATONAI EGYSÉGEKHEZ KÖTHETŐ SÍRKÖVEK KIÉRTÉKELÉSE

COHORTES

Annak ellenére, hogy egyelőre nincs biztos forrásunk arról, hogy Aquincumban *cohors* csapatok állomásoztak hosszabb ideig, feltételezhető, hogy ha rövid időre is, de megfordultak a környéken.

Aquincumban összesen két darab *cohors* katonához köthető sírkő töredéke került elő (Kat. Nr. 25; 26). A két töredéken megmaradt feliratok stílusa eltér egymástól, mind a felirat kép, mind az egyes betűk típusai szempontjából. Az egyik töredék (Kat. Nr. 26) a betűk stílusának szempontjából több esetben is hasonlóságokat mutat a *legio II adiutrix* korai sírköveivel, így bár maga a töredék viszonylag tág keretek közé lett keltezve (Kr. u. 100–150), mégis a felirat betűinek alapján akár a Kr. u. második század elejére is lehetne szűkíteni.

CLASSIS

Két darab sírkő került elő eddig az Aquincum területéhez tartozó Csillaghelyről, amik a római flottakatonákhoz tartozhattak. Formailag mindkettő ugyan olyan kezdetleges, félköríves záródású, durván megmunkált sztlélé. Mindkét sírkő tulajdonosa eraviscus származású volt, akik szolgáltak a római flottában, majd szolgálatuk végeztével visszatértek szülőföldjükre. Az egyik sírkövet az eraviscus származású Eburonak, Milio fiának állították, aki 52 évet élt. A sírkövön feltüntetik, hogy flottakatoná volt, de a szolgálat pontos helyét nem. A másik sírkövön a tulajdonos neve letörött, ugyanakkor a megmaradt felirat alapján ismert a szolgálati ideje és helye, miszerint 8 évet szolgált Misenumban, ami a birodalmi flotta egyik nagy támaszpontja volt.⁸¹

A sírkövek megmunkálásán és a felirataik minőségén is látszik, hogy valószínűleg nem a városi műhelyekben készültek, hanem a római szokásokat átvevő bennszülött lakosság kezdeti próbálkozásairól van szó. A sírkövek felirata nehezen olvasható, de kivehető rajtuk, hogy főleg a kurzív írás elemeit használva próbálták kivésni.

KATONASÁGHOZ KÖTHETŐ, DE MEGHATÁROZHATATLAN EGYSÉGHEZ TARTOZÓ SÍRKÖVEK KIÉRTÉKELÉSE

Az aquincumi sírkövek esetében előfordulnak olyan darabok, sok esetben töredékek, melyeknél megállapítható, hogy valamilyen módon a katonasághoz kötődnek, de a pontos egységet nem

⁸¹ NÉMETH 1999, 13.

lehet meghatározni. Előfordul, hogy az egyes sírköveken csak a *stipendium* számot tüntetik fel, vagy csak annyit, hogy az illető *centurioként* szolgált, de a csapat nevét nem, amelyikhez tartozott. A dolgozat témájának keretein belül hat olyan sírkövet lehet elkülöníteni, amelyek ezen kategóriába tartoznak.

A dolgozat gerincét képező betűtípus táblázatok egyik célja, hogy azok segítségével kísérletet tehesünk az egyes sírkövek pontosabb keltezésére, illetve az ezen fejezetben tárgyalt kérdéses töredékek adatainak pontosítására. Ugyanakkor nem minden sírkő esetében lehet alkalmazni ezt a módszert. A csapat nélküli sírkövek közül például *C. Nundinius Tertullus* sztéléjének (Kat. Nr. 30.) feliratából kezdetleges, látványosan amatőr munkára utaló kialakítása miatt nem lehet különösebben értékes információkat kinyerni pusztán paleográfiai elemzés segítségével. Másik problémás eset *C. Iulius* síremlékének töredéke (Kat. Nr. 31), melynél a betűk pontosan kimértek és igényes kialakításúak, több esetben hasonlóságot mutatnak a *legio II adiutrix* Kr. u. 2. század elejére keltezhető sírkövein láthatóakkal, mindezek mellett azonban érdemes figyelembe venni a tényt, hogy a sírkő anyaga nem az Aquincumban szinte általánosnak mondható budai mészkő, hanem daciai márvány.⁸² Felmerülhet ezzel kapcsolatban a kérdés, hogy csak az anyagot importálták, amit aztán az Aquincumi műhelyekben dolgoztak fel, vagy a sírkövet már előre legyártva szállították át Aquincumba, mely esetben a felirat stílusának elemzése szintén nem számít értékelhetőnek a dolgozat szempontjából. Ugyanakkor még abban az esetben is, ha a második felvetés bizonyul igaznak levonható a következtetés, miszerint mivel a Birodalom egy másik pontján is szinte azonos típusú betűket használtak az adott korszakban, így az egy általános, Birodalom szerte elterjedt formakönyvre utalhat.

M. Birrius sírkövének töredékéből (Kat. Nr. 29) igen kevés részlet maradt meg, ám a felirat egy része épen maradt és az egyes betűk formája élesen kivehető. A töredéket Kuzsinszky Bálint a Kr. u. 1. század közepére keltezte,⁸³ míg Szilágyi János a sírkövet az elhunyt vélt galliai származása miatt inkább a Kr. u. 1. század végére keltezi.⁸⁴ Ezen sírkő esetében még a katonasághoz való kötődése is megkérdőjelezhető, mivel magában a megmaradt szövegrészletben nem említene semmi ehhez kapcsolódót, ennek ellenére Németh Margit katonaként említi az elhunytat,⁸⁵ míg Szilágyi János galliai vagy észak-itáliai kereskedőként tekint rá.⁸⁶ Ha csak felirat írásképét nézzük, az egyes betűk kialakítása sok esetben megegyezik

⁸² PETŐ 1984, 265.

⁸³ KUZSINSZKY 1934, 182–359.

⁸⁴ SZILÁGYI 1969, 72–73.

⁸⁵ NÉMETH 1999, 33.

⁸⁶ SZILÁGYI 1969, 73.

a legkorábbi, Kr. u. 1. század közepétől keltezhető *ala* sírkövekével. Amennyiben tényleg erre a korszakra keltezhető a sírkő, úgy a katonai vonatkozása is valószínű, mivel a civil sírkövek esetében még sokkal kezdetlegesebb feliratkép volt a jellemző.

L. Carisius Verus sírkövének töredéke (Kat. Nr. 32) az aquincumi koszorús sírkövek közé tartozik, a képmezőt pedig félpillérek keretezik. Ezt a díszítés formát a *legio II adiutrix* sírkövein is előszeretettel alkalmazták a Kr. u. 2. század elején, így nem kizárt, hogy ez a darab is közéjük tartozik. A *legio II adiutrix* sírkövei közé sorolta a sztélét Kuzsinszky Bálint is.⁸⁷

C. Valerius sírköve (Kat. Nr. 33) formailag kevés támpontot nyújt a pontos keltezésére, emellett a felirata is elég általánosnak tekinthető. Az egyes betűformák és a feliratkép alapján annyi bizonyos, hogy a Kr. u. 2. századra keltezhető.

A Kat. Nr. 34-es sírkő igen töredékes, pusztán a sztélé alja és a feliratának alsó három sora maradt fenn hiányosan. A részleges feliratból azonban annyi kiderül, hogy az egyik feliratot állító személy a katonasághoz tartozhatott, mivel a feliratban szerepel egy amolyan fordított "C" betűre hasonlító jel, mellyel a *centuriokat* szokták jelezni. A feliraton szereplő betűformák (például A/b, P/a, R/b) sok esetben hasonlítanak a *legio X gemina* egyes sírkövein szereplőkhöz (Kat. Nr. 16; Nr. 18), így feltételezhető, hogy ezen sírkő is velük azonos korra keltezhető.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány célja az aquincumi Traianus uralkodásáig keltezhető, katonasághoz köthető sírkövek feliratainak paleográfiai elemzése, azon belül az egyes betűk faragási sajátosságainak összehasonlító elemzése és tipologizálása volt. Emellett cél volt még a kész tipológiát és egyéb külső forrásokat felhasználva a felgyűjtött sírkövek kiértékelése, első sorban az aquincumi kőfaragóműhelyekkel kapcsolatos kérdésekre fókuszálva, valamint kísérletet téve a tágabb időintervallumban keltezhető sírkőtöredékek keltezésének pontosítására. Összesen 34 darab katonasághoz köthető sírkövet gyűjtöttem össze, melyek a tanulmány témájában megszabott időhatárokon belül keltezhetők.

A katonai egységek sírköveinek feliratait részletesen vizsgálva egyes betűtípusoknál észrevehető egy korszakokon átívelő, folyamatos átalakulás, ilyen például a "T" betűk keresztvonala kialakításának a változása, az "L" betűk karján a szerifek átalakulása, illetve az

⁸⁷ KUZSINSZKY 1900, 48.

”R” betűk ferde szárának a változása is. Ezen kívül létezik olyan betűforma, mely csak egy elkülöníthető sírkőcsoportra jellemző, ilyen például a G/b típus, mely a vizsgált feliratok közül csak a *legio II adiutrix* Corvin téri sírkövein fordul elő. A kurzív jellegű betűk esetében nem figyelhető meg különösebb rendszeresség, korszaktól függetlenül fordulnak elő a sírköveken.

A legkorábbra keltezhető, katonasághoz köthető aquincumi sírkövek az *ala I Hispanorum*tól származtak, melyek két különböző féle írás és faragásbéli stílust képviselnek. *Ti. Claudius* (Kat. Nr. 19) és *T. Claudius Severus* (Kat. Nr. 21) sírkövein a betűk jellemzően keskeny, filigrán kialakításúak, ezzel ellentétben *Nertus* sztéléjén (Kat. Nr. 20) a betűk a későbbi korszakok sírköveihez hasonló szélesebb, négyszögbeillő kialakítással rendelkeznek. A két betűtípusból és az egyéb formai eltérésekből levonható a következtetés, miszerint az azonos korszakra keltezhető sírkövek legalább két különböző mestertől származnak, ugyanakkor ez még nem feltétlenül bizonyítja azt, hogy a korszakban két műhely is működött egymás mellett.

Az *ala I Hispanorum Auriana* két sírkövénél a feliratok stílusa sokban egyezik, emellett mindkét feliratnál alkalmaznak nagy gyakorisággal ligatúrákat, mely a többi, hasonló korszakra keltezhető aquincumi sírkő esetében nem jellemző. Természetesen 2 darab felirat vizsgálatával még nem érdemes elhamarkodott következtetéseket levonni, ugyanakkor feltételezhető, hogy a két felirat egy *scriptor* alkotása, és a sírkövek elkülönülő sajátosságai miatt, melyek az egység távozása után már nem fordulnak elő Aquincumban elképzelhető, hogy a csapat saját kőfaragóval rendelkezett.

Az *ala I Tungrorum Frontiniana* sírköveinek hiányának kérdésére a megoldás még várat magára. Az egyetlen értékelhető sírkőről, *Flavius* sztéléjéről (Kat. Nr. 24) elmondható, hogy a feliratának stílusa hasonlít a korban közel álló *legio II adiutrix* Corvin téri sírköveihez. Ami a csapat többi sírkövét illeti, érdekes eredményekkel szolgálhat az egység Intercisából származó sírköveinek összevetése a többi állomáshelyükről származó sírköveivel, illetve az intercisai kövekhez arányaiban nagyon hasonlító, de más csapatokhoz tartozó aquincumi sírkövek összehasonlítása.

A *legio II adiutrix* korai sírkövei esetében megállapítható, hogy mind formailag, epigráfiailag és a betűk stílusát tekintve is eltérnek a korábbi lovassági csapatok sírköveitől. Feltételezhető, hogy az újonnan érkezett legioval új kőfaragók is érkeztek, akik egy Aquincumban eddig nem látott stílust hoztak magukkal. A korábbi lovascsapatok által alapított műhelyek esetében kérdéses, hogy a csapat távozása után is fennálltak volna. Az alapján, hogy

nem látni példát a csapatok távozása után a formák továbbélesére, feltételezhető, hogy a csapatok távozásával a kőfaragómesterek is távoztak. A *legio II adiutrix* által alapított új műhely azonban még a Kr. u. 2. század elején is működhetett, erre példa a legio korai sírköveihez hasonló arányokban kifaragott *Ti. Claudius Satto* sztléje (Kat. Nr. 18), melynek keletkezése a Kr. u. 2. század elejére datálható. Ugyanakkor felfedezhető a legio sírköveiben egy változási folyamat, mely a nagyjából a Kr. u. 1–2. század fordulójánál következik be. A sírköveken mind kőplasztika, mind a betűk kialakítása szempontjából megfigyelhetőek változások, mely utalhat akár egy teljesen új műhely megalakulására, vagy egyszerűen a korszakbéli stílusirányzatok változására is.

A *legio X gemina* aquincumi sírkövei nem mutatnak olyan egységes képet, mint például az egyik korábbi állomáshelyükön Carnuntumban. Erre a jelenségre magyarázat lehet az, hogy a legio maga nem rendelkezett saját kőfaragóval, hanem inkább az adott táborhelyükön működő műhelyektől rendelték őket.

A dolgozat gerincét képező betűtípus táblázat egyik célja a töredékes feliratok beazonosításának és keltezésének a megkönnyítése, ennél fogva néhány ilyen töredéket is pontosabb vizsgálatok alá vetettem. *M. Birrius* sírkő töredékének esetében (Kat. Nr. 29) a sírkő feliratának tartalma és a feliratának kialakítása több szempontból is ellentmondásba keveredik egymással. Amennyiben, ha csak a felirat írásképét nézzük, a sírkő sok azonos elemet mutat a Kr. u. 1. század közepétől keltezhető *ala I Hispanorum* sírköveivel, ugyanakkor az elhunyt galliai származása miatt többen is inkább a Kr. u. 1. század végére vagy Kr. r. 2. század elejére keltezik inkább.⁸⁸ Más sírkövek esetében, mint például *C. Iulius* síremlékének töredéke (Kat. Nr. 31), vagy *L. Carisius Verus* sírkövének töredéke (Kat. Nr. 32) megfigyelhető, hogy a felirataik stílusa sokban megegyezik a *legio II adiutrix* Kr. u. 2. század eleji sírkövekével, így fennáll annak az esélye, hogy ha nem is ugyanahhoz a legiohoz tartoztak, de akár azonos műhelyben is készülhettek.

A tanulmány a téma leszűkítése miatt nem tudott részletesebben foglalkozni a kérdéssel, mely szerint létezett-e külön a polgár város számára működő kőfaragóműhely, vagy az ottaniak is a legiotábor körül működő műhelyektől rendelték a sírköveket. Ennek a kérdésnek a megválaszolására érdemes külön figyelmet fordítani a jövőben a polgár városi temetőkből előkerült síremlékekre és összehasonlítani azokat a legiotábor és a *canabae* környéki sírkövekkel. Emellett a civil és katonai sírkövek között felmerülő különbségek vizsgálatát sem

⁸⁸ NÉMETH 1999, 33; SZILÁGYI 1969, 72–73.

tudta érinteni a kutatás, ennek ellenére a sírkövek paleográfiai vizsgálata ezen kérdéskör elemzésébe is bekapcsolódhat a jövőben.

Mivel az aquincumi feliratos kőemlékanyag igen magas darabszámmal rendelkezik, így azok feliratainak részletes vizsgálata és azok betűinek részletes tipologizálása még hosszú évek munkáját veheti igénybe. Az Aquincumból és környékéről származó feliratos kőemlékanyag felgyűjtésével lehetőség nyílt a sírkövek részletes, összefüggéseiben történő vizsgálatainak végrehajtására és az aquincumi kőfaragást és egyes műhelyeket érintő részletekbe menő kutatásokra. A sírkövek paleográfiai vizsgálatával, a sírkövek feliratainak és egyes betűinek mélyrehatóbb elemzésével és tipologizálásával bekapcsolódhatunk ezen kutatási folyamatok menetébe annak érdekében, hogy minél pontosabb képet kapjunk az aquincumi sírkövek jellemzőiről.

A jelen tanulmányban felállított kezdetleges tipológia bár nem tartalmazza az ábécé összes betűjét, illetve csak egy rövid korszakot ölel fel, ennek ellenére jó kezdeti alapot szolgáltat a további, témában történő kutatásoknak.

RÖVIDÍTÉSEK

AE	L'Année Épigraphique
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CSIR	Corpus Signorum Imperii Romani
EDH	Epigraphische Datenbank Heidelberg. www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/
LUPA	Harl F. – Harl O.: Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern. http://lupa.at
RIU	Die Römischen Inschriften Ungarns
TitAq II	Kovács P. – Szabó Á. (szerk): <i>Tituli aquincenses</i> II. vol. 2, sepulcrales et alii Budapestini reperti. Budapest 2010.
TitAq III	Kovács P. (szerk): <i>Tituli Aquincenses</i> III. vol. 3, Tituli Instrumenti Domestici. Budapest 2011.

RÖVIDÍTETT ANTIK FORRÁSOK

Tac., Hist. Tacitus.: Historiae

IRODALOM

- Agócs et al. 2014 Agócs N. – Farkas I. – Szabó Á. – Szabó E.: Aquincum kőemlékeinek paleográfiai vizsgálata – előzetes beszámoló. In: *Fiatal Római Koros Kutatók III. Konferenciakötete* (FIRKÁK III). Szerk.: Balázs P. Szombathely 2014. 169–180.
- Alföldy 1959 Alföldy G.: Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des I. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica* 11 (1959) 113–141.
- Alföldy 1967 Alföldy G.: Zu neuen Inschriften aus Aquincum. *Epigraphische Studien* 4 (1967) 52–60.
- Barkóczi 1941 Barkóczi L.: Az V–S betűk sajátos összekötési módja a pannoniai feliratokon. *Archaeologiai Értesítő* 3/2. (1941) 25–29.
- Beszédes 2001 Beszédes J.: Depictions of an early portraittype of emperor Nero on some gravestones from Pannonia. *Budapest Régiségei* 34 (2001) 17–28.
- Beszédes 2011 Beszédes J.: Az albertfalvi római tábor és település kutatásának eredményei Nagy Tibor tevékenysége után. *Budapest Régiségei* 44 (2011) 58–74.
- Beszédes 2020 Beszédes J.: *Római kori sírkövek Carnuntumból és városi territoriumáról*. Römische Grabsteine aus Carnuntum und seinem Stadtgebiet. Budapest 2020.
- Beszédes 2020a Beszédes J.: Az aquincumi légiótábor – Budapest, III. kerület, Flórián tér. In: *Óbuda Története*. Szerk.: Népessy N. Budapest 2020. 108–111.
- Budai-Balogh – Vámos 2020 Budai-Balogh T.–Vámos P.: Az aquincumi katonaváros története és topográfiája. In: *Óbuda Története*. Szerk.: Népessy N. Budapest 2020. 88–93.
- Burger 1959 A. Sz. Burger.: Collegiumi kőfaragóműhelyek Aquincumban – Marbreries collégiales à Aquincum. *Budapest Régiségei* 19 (1959) 9–26.
- Byvanck 1938 Byvanck A. W.: Notes Batavo-Romanies. In: *Mnemosyne*. A Journal of Classical Studies. Vol. 6. Fasc. 2. Brill 222–224.

- Erdélyi 1974 Erdélyi G.: *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*. Budapest 1974.
- Ertel 1999 Ertel Ch.: Konstruktive Bauteile von römischen Grabbauten im Aquincum-Museum – Az Aquincumi Múzeum római sírépítményeinek konstruktív építőelemei. *Budapest Régiségei* 33 (1999) 197–241.
- Ertel 2010 Ertel Ch.: Bestandteile von römischen Grabbauten aus Aquincum und dem Limesabschnitt im Stadtgebiet von Budapest. *CSIR Ungarn* 9, 2010
- Fehér 2011 Fehér B.: *Aquincum instrumentum domesticum-feliratai*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest 2011.
- Fehér 2013 Fehér B.: Paleográfiai adatok az aquincumi kézírásos emlékeken. In: *Studia Ephigraphica Pannonica* 5. Budapest 2013. 22–58.
- Fényes 2020 Fényes G.: Az aquincumi vízvezeték. In: *Óbuda Története*. Szerk.: Népessy N. Budapest 2020. 121–125.
- Fitz 1961–62 Fitz J.: Titulum Memoriae Posuit. *Alba Regia*. A Szent István Király Múzeum Évkönyve 2–3 (1961–62) 33–48.
- Fitz 1993 Fitz J.: *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit*. Budapest 1993.
- Gómez
– Pantoja 2000 Gómez-Pantoja J.: Legio X Gemina. In: *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire*. Coll. du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines Lyon 2000. 169-190.
- Hampel 1907 Hampel J., A pannoniai síremlékek áttekintő osztályozása. *Archaeologiai Értesítő* 27 (1907) 229-341.
- Kaba 1964 Kaba M.: Újabb feliratos kő Aquincumból. *Budapest Régiségei* 21 (1964) 247–251.
- Kuzsinszky 1897 Kuzsinszky B.: Az Aquincumi Muzeum és kőemlékei: az építészeti részek kihagyásával. *Budapest Régiségei* 5 (1897) 95–164.
- Kuzsinszky 1900 Kuzsinszky B.: Újabb kőemlékek az Aquincumi Múzeumban. *Budapest Régiségei* 7 (1900) 3–66.
- Kuzsinszky 1934 Kuzsinszky B.: *Aquincum, Ausgrabungen und Funde*. Budapest 1934.
- Lassányi 2005 Lassányi G.: Feltárások az Aranyhegyi-patak menti temetőben. In: *Aquincum*. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2004-ben. Budapest 2005. 81–90.
- Lassányi 2020 Lassányi G.: Aquincum római kori temetői. In: *Óbuda Története*. Szerk.: Népessy N. Budapest 2020. 126–130.
- Láng 2020 Láng O.: Aquincum polgárvárosa. In: *Óbuda Története*. Szerk.: Népessy N. Budapest 2020. 74–82.

- Lőrincz 2000 Lőrincz B.: Legio II Adiutrix. In: *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire*. Coll. du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines. Lyon 2000. 159–168.
- Lőrincz 2001 Lőrincz B.: *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*. Wien 2001.
- Mezey 1964 Mezey L.: *Paleográfia*. A latin írás története. Budapest 1964.
- Mócsy 1959 Mócsy A.: *Die Bevölkerung Pannoniens bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest 1959.
- Nagy 1937 Nagy L.: Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923–1935 években. *Budapest Régiségei* 12 (1937) 261–275.
- Nagy 1945 Nagy L.: Egy pincelelet az aquincumi polgárvárosban: a pannóniai agyag világítótornyocskák kérdése. *Budapest Régiségei* 14 (1945) 155–202.
- Nagy 2007 Nagy M.: *Római kőtár*. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője. Budapest 2007.
- Nagy 1943 Nagy T.: A Castricius stéle kora. *Budapest Régiségei* 13 (1943) 463–470.
- Nagy 1971 Nagy T.: Római kőfaragás és kőszobrászat Aquincumban – Taille de pierre et sculpture à Aquincum. *Budapest Régiségei* 22, (1971) 103–160.
- Németh 1999 Németh M.: *Vezető az Aquincum Múzeum kőtárában*. Budapest, 1999.
- Paulovics 1945 Járdányi-Paulovics I.: Germán alakok pannóniai emlékeken. *Budapest Régiségei* 14 (1945) 203–281.
- Pető 1984 Pető M.: Két aquincumi feliratos köemlék. *Budapest Régiségei* 25 (1984) 265–268.
- Ritterling 1924–25 Ritterling E.: Legio. In: *RE* 9. Stuttgart 1924–1925. 1186–1829.
- Rómer
– Desjardins 1873 Rómer F. – Desjardins E.: *Monuments épigraphiques du Musée National Hongrois*. Budapest 1873.
- Schober 1923 A. Schober: *Die Römischen Grabsteine von Norricum und Pannonien*. Wien 1923.
- Speidel 2015 Speidel M. A.: The Roman Army. In: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*. Szerk.: Bruun C. – Edmondson J. Oxford 2015. 319–344.
- Szabó 2008 Szabó Á.: Tituli Sacri. In: *Studia Epigraphica Pannonica* 1. Budapest 2008. 47–54.

- Szilágyi 1955 Szilágyi J.: A rómaikori ásatások fontosabb eredményei Budapest területén és az Aquincumi Múzeum értékesebb gyarapodásai az 1951–53. években: előzetes jelentés. *Budapest Régiségei* 16 (1955) 387–426.
- Szilágyi 1956 Szilágyi J.: *Aquincum*. Budapest 1956.
- Szilágyi 1965 Szilágyi J.: Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből I. *Archaeologiai Értesítő* 92. (1965) 182–191.
- Szilágyi 1969 Szilágyi J.: Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből III. *Archaeologiai Értesítő* 96. (1969) 72–82.
- Szilágyi 1971 Szilágyi J.: Vítás és közöletlen római kori kőfeliratok az Aquincumi Múzeumból. *Budapest Régiségei* 22 (1971) 301–328.
- Topál 2003 Topál J.: Die Geabfelder von Aquincum. In: *Forschungen in Aquincum*. Szerk.: Póczy K. Budapest 2003. 161–167.
- Tóth – Szabó 1999 Tóth I. – Szabó Á.: *Bevezetés a római feliratok világába*. Pécs 1999.